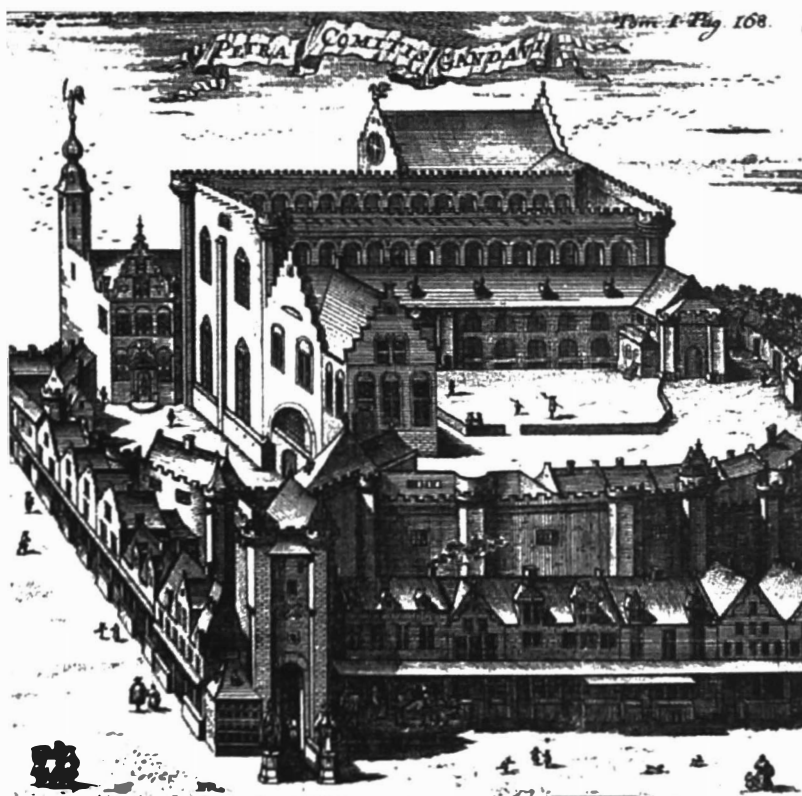

VAN MENSEN & DINGEN

TIJDSCHRIFT VOOR VOLKSCULTUUR

IN VLAANDEREN

Driemaandelijks tijdschrift
12e jaargang nr II - 2014
retouradres : Clarissenstraat 14,
9000 Gent

AFGIFTEKANTOOR GENT X
P.B. - X3/8152 - P 911181

Van Mensen en Dingen **Tijdschrift voor Volkscultuur in Vlaanderen**

VOORHEEN: Oost-Vlaamse Zanten (sedert 1926) .

UITGEGEVEN DOOR:

Koninklijke Bond der Oost-Vlaamse Volkskundigen v.z.w. (KBOV) i.s.m. het Huis van Alijn (Gent), het Museum voor Volkskunde (Brugge), en het Museum voor de Oudere Technieken (MOT) (Grimbergen) en Landelijk Expertisecentrum voor Cultuur van Alledag (LECA)

Met de steun van de Stad Gent en de Provincie Oost-Vlaanderen.

WEBSITES EN E-MAILADRESSEN:

<http://www.kbov.be> - info@kbov.be

<http://www.huisvanalijn.be> - info@huisvanalijn.be

<http://www.museabrugge.be> - volkskundemuseum@brugge.be

http://www.mas.be/Museum_MAS_NL/MASNL/Wat-is-er-te-zien/Collecties.html

<http://www.mot.be> - info@mot.be

<http://www.volkskunde-vlaanderen.be> - info@volkskunde-vlaanderen.be

REDACTIEADRES: Clarissenstraat 14, 9000 Gent

REDACTIESECRETARISSEN:

Jolien Van Daele, jolien@kbov.be

Elise Vos, mabelise@kbov.be

Francis Ascoop, francis@kbov.be

Barbara Vos, barbara@kbov.be

Adrien Brysse, adrien@kbov.be

Luc Devriese, devriese.okerman@skynet.be

WEBMASTER: Jean-Paul Putzijs (paul@kbov.be)

REDACTIE: Bea Baillieul, Rob Belemans, Kristien Bogaert, Adrien Brysse, Luc Daels, Johan David, Bart De Nil, Veronique De Tier, Sylvie Dhaene, Arnold Eloy, Sibylla Goegebuer, Willy Dezutter, Harlinda Lox, Peter Scholliers, Werner van Hoof, Jacques Van Keymeulen, Harry Van Royen, Els Veraverbeke, Christophe Verbruggen, Jean van Cleven, Rinus Willemsen.

REDACTIERAAD: prof. dr. Jan Art, prof. dr. Elze Bruyninx, prof. dr. Marcel De Cleene, prof. dr. Magda Devos, prof. dr. Luc François, prof. dr. Rik Pinxten, prof. dr. Gerard Rooijackers, prof. dr. Hugo Soly, prof. dr. Jan Tolleneer, em. prof. dr. Romain Van Eenoo

CONCEPT LAY-OUT: Nina Hoste

ABONNEMENTEN-INFORMATIE:

Jacqueline Hebbrecht: tel. 049.811.14.96

e-mail: abonnements@kbov.be

Abonnementsgeld: 20 Euro

Steunabonnement : vanaf 30 Euro

Testorten op rekeningnummer BE9270303275142
BIC AXABBE22 van de Koninklijke Bond der Oost-Vlaamse Volkskundigen v.z.w met als mededeling: ABONNEMENT of STEUNABONNEMENT. (indien een factuur wordt gevraagd : + 5,00 €)

Losse verkoop: 6 Euro per nummer van 80 pp.

Copyright: Koninklijke Bond der Oost-Vlaamse Volkskundigen vzw.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag openbaar worden gemaakt door middel van druk, microfilm of op welke wijze ook, zonder schriftelijke toestemming van de uitgever en de auteur.

AUTEURS GEZOCHT: Artikels kunnen opgestuurd worden naar het redactieadres en worden voorgedragen aan een leescomité. Instructies voor auteurs worden op aanvraag toegestuurd. Iedere auteur is aansprakelijk voor de inhoud van zijn bijdrage.

V.U.: Jolien Van Daele, Raphael Serruyslaan 30, 9940 Sleidinge

ISSN-NUMMER: 1379-9460

JAARGANG XII, 2014

VOORWOORD

Beste lezer,

De zomer betekent voor velen een deugddoende vakantie. We hopen dat het nieuwe nummer van Van Mensen en Dingen een plaatsje in uw reiskoffer kan vinden, of voor de thuisblijvers op de tuintafel, wachtend op een van die zonovergoten dagen die zo uitnodigen tot lezen in de buitenlucht.

Het Gravensteen is voor weinigen een onbekende: een toeristische trekpleister in Gent met een rijke geschiedenis en een actuele aantrekkingskracht. Daniel Lievois dook voor u in de geschiedenis van deze Middeleeuwse burcht, en meerbepaald in de gevangenis van het Gravensteen die eind negentiende eeuw werd afgebroken.

Verder komen in dit nummer enkele zogenaamde 'vergeten' gewassen aan bod. Danny Mattens bespreekt voor u de vruchten die op de zandige Vlaamse gronden werden geteeld, aan de hand van archiefbevindingen uit het Westveld in Sint-Amandsberg. De typische gewassen waren vitsen, spelt, braakloof en rapen.

Een 'hemelbrief' is een brief die een boodschap uit de hemel zou bevatten. Het was de heilige Brigitta die deze brieven, die zeer vaak als talisman werden gebruikt, vanuit de hemel naar de mensen bracht. Mark Adriaen en Luc Devrieze geven in hun artikel enkele heel leuke voorbeelden over de hemelbrief.

Dat onze bibliotheek aan de Kraanlei in Gent veel schatten herbergt, is onderhand wel duidelijk geworden. Adrien Brysse vond enkele muzieknootatiekaarten die hij voorlegde aan een expert ter zake. Eentje er van werd in dit nummer opgenomen en voor u besproken.

Wij wensen u veel leesplezier!

Voor de redactie
Jolien Van Daele

INHOUD

Gevangenen in het Gentse Gravensteen <i>Daniel Lievois</i>	5
Over vitsen, spelt, braakloof en rapen <i>Danny Mattens</i>	53
Hemelbrief van Sint-Brigitta. Gebedsbriefjes als talisman. <i>Mark Adriaen en Luc Devriese</i>	65
Bibliotheek van de KBOV	75
In memoriam: Roger De Smet	76
De eerste anoxiekamer van Vlaanderen	77
Internationale ruilbeurs voor devotionalia en prentkaarten	79
Oproep	79

GEVANGEN IN HET GENTSE GRAVENSTEEN

Daniel Lievois

Samenvatting

Het Gravensteen werd archeologisch en architecturaal grondig onderzocht en wordt druk bezocht door Gentenaren en toeristen die in het imposante kasteel meerdere stappen in de tijd terugzetten. Over het leven in het kasteel is er veel minder bekend, hoewel er heel wat omging. Verblijf van de graven van Vlaanderen (tot de 14de eeuw), zetel van de Raad van Vlaanderen, het hoogste gerechtsorgaan in het graafschap (vanaf 1407), zetel en gerechtsgebouw van de kasselrij van de Oudburg (vanaf 1559), kortom één van de places to be in Vlaanderen, behalve dan natuurlijk in de gevangenis, waar de gedetineerden van de Raad van Vlaanderen en later ook die van de Oudburg in bewaring werden gegeven.

Waar was de gevangenis gelegen en hoe zag ze eruit? Hoe verliep het dagelijkse leven van de gevangenen en de cipiers? Daarover laten de bezoekers aan het Gravensteen hun wildste fantasie haar gang gaan. De kennis hierover is immers lacunair. In deze bijdrage wordt gepoogd daaraan ten dele tegemoet te komen. De theorie van hoe het er zou moeten aan toegaan wordt gekoppeld aan een aantal feiten en gebeurtenissen die illustreren hoe het er werkelijk aan toe ging.

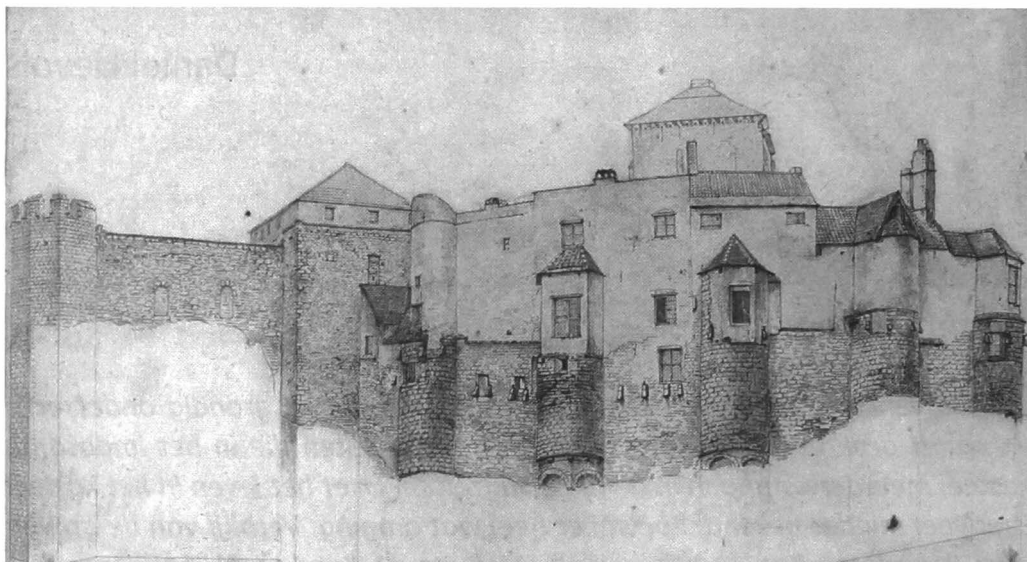
Beschrijving van de gevangenis

De voormalige gevangenis van het Gravensteen werd afgebroken tijdens de grootscheepse en drastische restauratie in 1894 tot 1913 door architect Joseph de Waele. Voor het plan ervan en het uitzicht van de gebouwen staat er wel wat ouder illustratiemateriaal ter beschikking dat een vrij duidelijke

kijk geeft op het uitwendige uitzicht ervan.

Van buitenaf toont de gravure van Hondius achter de ringmuur vooraan de daken van de nu verdwenen gevangenis en de verder gelegen binnenkoer.

Ook August van Lokeren zag in 1832 de woonruimten van de cipier boven de ringmuur uitsteken.

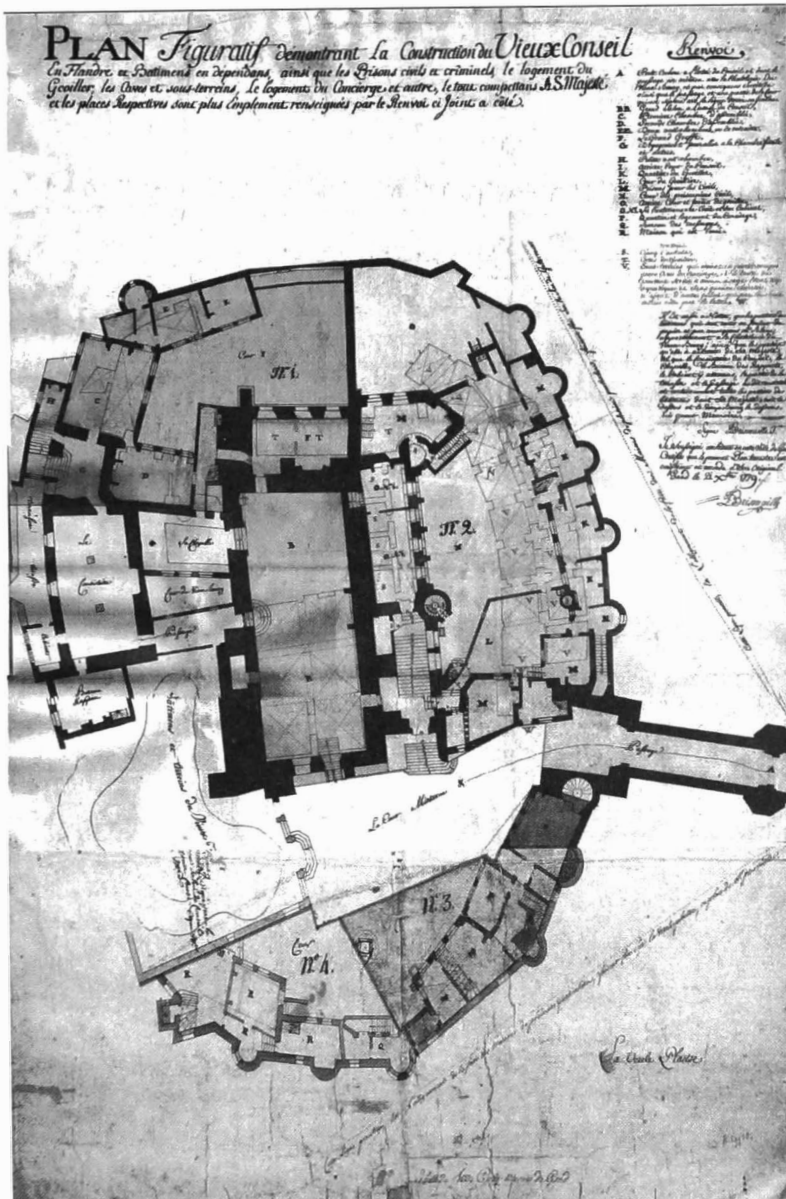

6

Afb. 1. De gebouwen van de gevangenis steken uit boven de walmuur van het Gravensteen - August van Lokeren - 1831 (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarchief, Atlas Goetghebuer, lade 40 nr. 21)

Een erg interessant en gedetailleerd plan van de zogenaamde oostelijke bijgebouwen is een plattegrond van 1779 van de hand van architect Jean-Denis Brismaille. Op dit plan staan de verschillende onderdelen van de gevangenis ingetekend en wel op twee niveaus: het bovenste in het zwart, het onderste en onderaardse in het rood.

Men kwam binnen via de grote trap en vervolgens nam men de eerste deur rechts. De toegang gebeurde via twee opeenvolgende deuren. De ruimte daartussen staat in de bronnen bekend als *tussen poorten* waar in principe de bezoekers werden toegelaten. Voorbij de tweede deur was er de binnenkoer van de cipier (L), zijn verblijven (K) en zijn tuin (O) en verder de binnenkoer van de gevangenen in burgerlijke aangelegenheden (M). Die terreinen werden tijdens de restauratie afgegraven zodat het gewelf van de onderaardse ruimten (V) te voorschijn kwam. Ze werden in 1779 nog ten dele gebruikt als kelders voor de cipier, terwijl de rest ervan tot niets dienstig meer was omdat het er te vochtig was en absoluut duister; de toegang gebeurde uitsluitend via de deur W.

Afb. 2. Plattegrond van het Gravensteen in 1779 door Jean-Denis Brismaille - kopie (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarchief, Atlas Goetghebuer, lade 40 nr. 8).

Nadat de lage muur tussen de beide koeren L en N was afgebroken, werd de ruimte op het primitieve percelenplan van het Belgische kadaster van 1835 afgebeeld met verscheidene woningen.

Het gezicht op de binnenkoer naar het noordoosten toonde een deel van die woningen met links de voormalige woning van de cipier.

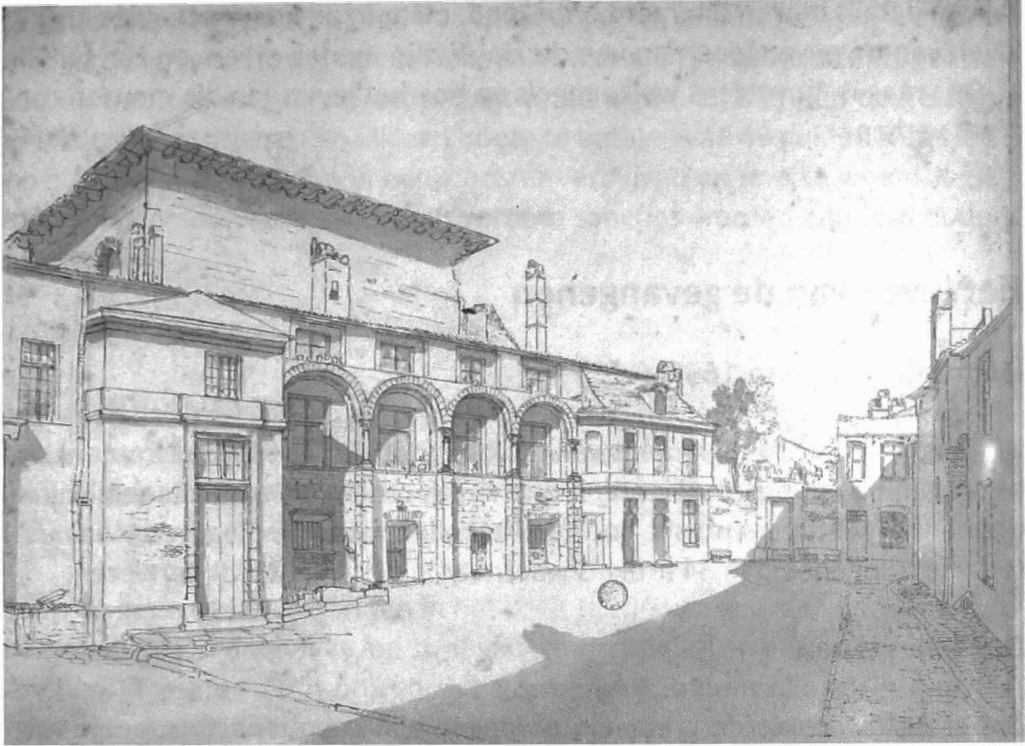
Links bij het betreden van het binnenplein bevond zich de ingekapselde ronde toren met spiltrap en de zogenaamde Romaanse galerij. De voormalige tweede deur die toegang verleende tot de binnenkoer, valt links voorbij de vierkante uitbouw met de toren buiten beeld.

Afb. 3. Gezicht op de binnenkoer naar het N.O. - August van Lokeren (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarchief, Atlas Goetghebuer, lade 40 nr. 23a).

Op het gezicht naar het zuidwesten is die deur evenmin zichtbaar, maar kunnen de andere woningen worden onderscheiden.

De criminele gevangenen hoorden thuis in de boven- en ondergrondse ruimten in de Romaanse galerij, waar de luitenantciviel zitting hield. Hij was een gerechtelijke ambtenaar die vooral bevoegd was over het platteland rond Gent. De meest gevreesde cellen waren de putten, het vierkant en de Venuskamer. De Venuskamer was de meest noordelijke achterste kamer van de lokalen van de luitenantciviel. Het vierkant bevond zich naar algemeen wordt aangenomen in de poortdonjon boven de zogenaamde kapel, die ook wel met de suikerlade wordt geïdentificeerd. De putten werden bij Brismaille aangeduid als *cachots*. Eerder zeldzaam zijn de vermeldingen van het uilenkot, de suikerlade en een ronde kooi, in het Frans van de rekeningen *la grande gayolle*, die blijkbaar werd opgehangen.¹ Het uilenkot bevond zich op een hooggelegen plek en kan identiek zijn aan het vierkant.

Afb. 4. - Zicht op de binnenkoer naar het N.W. - August van Lokeren 1831 (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarchief, Atlas Goetghebuer, lade 40 nr. 23b).

Afb. 5. Gezicht op de binnenkoer naar het Z.W. - August van Lokeren (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarchief, Atlas Goetghebuer, lade 40, nr. 25)

Tal van details blijven uiteraard onbekend, maar in dit kader speelde zich het leven van de gevangenen en van de cipier, zijn medewerkers en zijn familie af. De vraag is nu volgens welke regels en hoe het leven van die mensen concreet verliep?

Het leven van de gevangenen

Het reglement van 1637

Uitgangspunt is het reglement van 21 januari 1637, hét basisdocument om het regime van de gedetineerden en van de cipers te leren kennen. De ordonnantie werd opgemaakt door de raadsheren van de Raad van Vlaanderen.² Ze is ingedeeld in 34 artikels waarnaar in de tekst wordt verwezen.

De gevangenen

Zowel de civiele als de criminele gevangen zijn gehouden tot onderdanigheid aan de cipier, zijn echtgenote en bedienden, binnen het kader van de ordonnantie en van de regelgeving die in gevangenissen geldt (art. 1). Het behoorde tot de traditie dat elke gevangene bij zijn aankomst een welkomstgeschenk van 7 stuiver³ betaalde ter attentie van zijn medegevangenen. Dit wordt in 1637 afgeschaft omdat er allerlei misbruiken uit voortkwamen (art. 2).

Al in 1633 was er getracht een correcte regeling te treffen voor het welkomstgeschenk. Philips Joijel, Daniel Pijcke en andere gevangenen legden klacht neer en werden daarbij gesteund in een rapport van raadsheer Wijnsberghe, commissaris van de maand, dit is de raadsheer die de lopende zaken behartigde. Het Hof besloot op 10 februari 1633 dat de welkomstgeschenken op gelijke wijze werden verdeeld onder alle gevangenen. De cipier diende in het bijzijn van enkele gedetineerden rekening af te leggen aan de commissaris van de maand.⁴ Blijkbaar werkte dit systeem niet en diende men het in 1637 af te schaffen.

Jonge delinquenten werden niet in het Gravensteen opgesloten, maar in een soort jeugdgevangenis. Dat ondervonden Gillis Vernimmen, zoon van Bartholomeeus, klerk van Pieter vander Speeten, en Joris Jacobssone, zoon van Pieter, klerk van Jan Hannerel. Hun werkgevers waren beide procureurs bij het Hof. Zij hadden uit het huis van meerdere burgers een zilveren schaal, drie huikmantels en een hoed ontvreemd. In het vonnis van 19 juni 1596 hield het Hof rekening met verzachtende omstandigheden zoals hun jonge leeftijd, de reputatie van hun ouders en de hoop op verbetering van hun gedrag. Zij werden ertoe veroordeeld in de zogenaamde *Secrete Caemer* in het bijzijn van de

deken en de eed (bestuur) van het college van de praktizijnen, te weten de advocaten en procureurs, op hun knieën te vallen en vergiffenis te vragen aan God en het Hof, en hun oprechte spijt te betuigen. Zij dienden de gestolen goederen te restitueren en elk een boete te betalen van 43 gulden. Ten slotte moesten zij drie maanden in een klooster verblijven en er elke woensdag en vrijdag vasten op water en brood; verdere sancties werden aan hun ouders overgelaten.⁵

Veiligheid

Het is aan de cipier en zijn personeel verboden wie dan ook in de gevangenis toe te laten met rapieren, zwaarden, *cappers* of ander wapentuig. Dit verbod geldt niet voor baljuws, officieren of andere gerechtsdienaars die gevangenen binnenbrengen of komen halen (art. 3).

Het is de gevangenen verboden in het bezit te zijn van koorden, ladders, hakmessen, bijlen of dergelijke, op straf van confiscatie ervan en van een verdere sanctie. Dit verbod geldt ook voor messen met een punt of andere grote of lange messen. Wie zich er niet van ontdoet na een aanmaning, verbeurt het wapen in kwestie en dient een boete te betalen van 6 groot. Alleen gewone tafelmessen zijn toegelaten (art. 4). De gedetineerden mogen ook geen vuurslag op hun kamer hebben; als zij vuur of licht wensen, gaan zij aan de keuken van de cipier aankloppen om dat te vragen, maar dan enkel tijdens de gepaste uren. Zij mogen evenwel de keuken niet betreden zonder de toestemming van de cipier of van zijn huisgenoten, op straffe van een boete van 6 groot (art. 5).

Om ongeregelheden of uitbraken te voorkomen, mag de cipier de kamers en andere plekken waar de gevangenen zich ophouden, zo vaak inspecteren als hem dat goeddunkt, bij nacht en dag. Wie hem dat belet, zal door het Hof worden gestraft (art. 6).

Celregime

De cipier moet de gevangenen op tijd opsluiten, naar gelang van de tijd van het jaar, opdat niemand van de duisternis gebruik kan maken om te ontsnappen (art. 21). Criminele gevangenen aan wie het toegelaten is buiten te komen op de koer, mogen zich dan buiten hun slaapplek bevinden.

De kamers worden gesloten als volgt: van november tot januari om vier uur voor de criminele gevangenen en om halfvijf voor de civiele gevangenen, in februari en oktober een half uur later, in maart en september nog eens een half uur later, in april en augustus respectievelijk om zeven uur en om half-negen. Over juli en augustus wordt er niets gezegd, maar dan zal het wel bij zonsondergang zijn en voor de criminelen een half uur voordien. Wie drank

of eten wenst te ontvangen van buiten of van binnen, moet dit laten bezorgen vóór sluitingstijd (art. 22). De gevangenen die omwille van hun misdaad niet hoeven opgesloten te blijven, mogen van oktober tot en met maart buiten komen om acht uur 's morgens en in de andere maanden om zeven uur (art. 23).

De criminele gevangenen mogen op hun kamer geen vuur of licht hebben na zes uur en de civiele na acht uur. Anders zal de cipier hen dat mogen afnemen; bij verzet wordt er een boete van 12 groot opgelegd (art. 24). Deze soort gevangenen mag niet in de kamer van een ander komen en daar blijven, maar moet meteen weer vertrekken. Als een andere bezoeker - bedoeld is waarschijnlijk een familielid of een raadgever - binnenkomt voor een persoonlijk onderhoud, moeten de andere gevangenen een tijdlang buitengaan, op een boete van 6 groot (art. 26).

Kost en inwoon

Er zijn niet veel details bekend over de cellen zelf. Er stonden met koorden gespannen britsen en er kon vuur worden gemaakt in een haard of in een brasero. In 1617 bleek het nodig de toestand daarvan regelmatig te inspecteren. Het Hof had immers vernomen dat de gevangenen slecht voorzien waren van bedden, stro en slaapsteden. Daarom ging de substituut van de procureur-generaal - althans theoretisch - tweemaal per maand de situatie controleren en bracht hij verslag uit aan het Hof.⁶

De gedetineerden draaiden zelf financieel op voor hun verblijf in de gevangenis. Die zogenaamde *steenkosten* liepen soms hoog op. Robert vander Poort werd op bevel van de heren van de Raad opgesloten op 9 december 1503 en na een vruchteloos onderzoek vrijgelaten op 9 november 1504. Cipier Jacques de Mey rekende voor zijn verblijf van 336 dagen 3 schelling 6 denier parisis per dag of in totaal 58 pond 16 schelling parisis aan. Toen de ontvanger van de veroordelingen van de Raad van Vlaanderen te Gent zijn rekening indiende, werd de uitgave geweigerd door de Rekenkamers van Lille (Frankrijk) omdat het Hof de verdachte maar vroeger had moeten veroordelen of vrijspreken.⁷

Omdat de cipiërs de controle hadden over het logies, de voeding, de drank en de verwarming van de gevangenen, konden zij zich schuldig maken aan allerlei misbruiken. Of zij al dan niet schuldig werden bevonden, heeft voor deze bijdrage niet zoveel belang, maar de aanklachten en de verdediging bieden een interessant inzicht over de levensomstandigheden in de gevangenis en dat beantwoordt wél aan de bedoeling ervan.

Andries de Zwarte woonde in de omgeving van Ieper. Hij werd in 1560 door Jan Denys, de stadhouder van Veurne Ambacht, wegens diverse klachten in

het Gravensteen gebracht. Toen hij in 1561 werd vrijgelaten, weigerde hij weg te gaan uit de gevangenis vooraleer hij de ongeveer 36 pond groot had gerecupereerd die hij beweerde te veel te hebben betaald aan Lieven Schauteete, de cipier van de Raad van Vlaanderen. De Zwarte spande daarop een zaak aan wegens afpersing bij de berekening van de gevangenskosten. Hij drong aan op een snelle uitspraak omdat er nog een zaak tegen hem liep in de *prochie* van Rexpoede (nu Rexpoëde, Frankrijk) in Berg Ambacht.

De Zwarte beriep zich op een ordonnantie van hertog Jan zonder Vrees van 1407.⁸ In feite ging het om een vernieuwing van een (meer gedetailleerde) ordonnantie die hertog Filips de Stoute op 23 mei 1401 in Conflans (Frankrijk) liet publiceren en die werd opgenomen in *De [Corte] instructie in materien criminele om de jonghe practisienen die de hoven van Vlaendren anthieren willen ende practiquieren in Vlaemscher talen* van de Gentse rechtskundige Filips Wielant.⁹ De hertog stelde vast dat de kosten van de gevangenen in korte tijd al te hoog waren opgelopen en dat de gevangenen die vaak niet zelf konden betalen. Alle cipers in Vlaanderen dienden aan de criminele gevangenen en aan de gevangenen van gemeen recht voor 3 schelling 6 denier parisis per dag te leveren: een bed en lakens, bier, brood en *potaige* (dit betekent alle vormen van gekookt voedsel). Voor gevangenen van privaat recht gold er een dagprijs van 6 schelling parisis voor brood, *potaige*, licht, bier, vlees, haring of *compensaige* d.i. allerlei groenten, boter en eieren, en verder een bed en linnen lakens. Als zij bovendien wijn of andere spijzen wensten, kon de cipier hen dat leveren, maar voor niet meer dan 2 schelling parisis voor een halve stoop wijn of 1,1532 liter extra per dag. Andries de Zwarte kreeg een rekening voorgelegd van 8 schelling groot per dag, maar weigerde die te betalen omdat de cipier volgens hem enkel het traditionele bedrag van 3 schelling 6 denier parisis mocht eisen. Toch was hij bereid 1 stuiver meer te betalen omwille van de dure tijd en ook de extra's te vergoeden als brandhout, vuur, drank, bier en wijn; hij had bovendien 1 stuiver betaald om zijn hemd te laten wassen. Hij vergeleek met wat personen van stand, zoals advocaten, betaalden *voor eetelicken ende betamelicken cost, met camere, bedde lijnwaet, ontbyt ende vesperbroot*, namelijk 10, 12 en 14 pond groot per jaar.

Glaude Goetghebuer, zoon van Jacques, een gevangene van 26 jaar oud die ziek te bed lag, getuigde ten gunste van de cipier. Volgens hem was Andries de Zwarte in 1560 op bevel van de procureur-generaal van Vlaanderen als crimineel in de gevangenis opgesloten. Hij had er elf dagen in de put doorgebracht zoals dat bij criminelen gebruikelijk was. Toen had hij met de hulp van Goetghebuer, van procureur De Biscop en van deursluiter Antheunis, een bediende van de cipier, aan cipier Lieven Schauteete gevraagd om een ander regime te krijgen. De cipier stond toe dat hij aan zijn tafel kwam eten en bezorgde hem een kamer met een wel gestoffeerd bed. De afspraak was dat hij hiervoor 8 stuiver of 16 groot of nog 16 schelling parisis betaalde, de voor criminelen gebruikelijke 3 schelling 6 denier parisis inbegrepen. Dat is dus

net het dubbele dan de 8 schelling groot per dag die in de ordonnantie voor civiele gevangenen was voorzien. De commentaar van Goetghebuer was dat Andries de Zwarte geen reden tot klagen had wegens de duurte van de tijd, vermits hij genoot van het *goed liberael traictement hem ende den anderen ghevanghenen an selfs cypiers tafele ghedaen* waaraan de cipier weinig profijt kon hebben omdat in de 8 stuiver zijn recht als cipier en een gedekt bed begrepen waren. Volgens de berekening van Glaude Goetghebuer betaalde De Zwarte dus niet meer dan 4 stuiver voor elke ruime maaltijd. Dit zou hij ook betalen in een *hostelrie* of *taverne*, maar daar kreeg hij benevens de maaltijd geen *imbyt* of *vesperbroot*, een ontbijt en een vieruurtje met brood, tenzij met extra betaling, wat hij van de cipier wél kreeg. Procureur Arnouldt de Bisscop, zoon van Robert, 47 jaar oud, bevestigde het standpunt van Glaude Goetghebuer.

Ook Lievin de Vechtere, zoon van Lievin, droogscheerder in Gent, vond dat de vergoeding van 8 stuiver per dag redelijk was en vertelde dat hij ook zoveel betaalde. De Zwarte had hem tijdens de wandeling op de open plaats meermaals gezegd dat hij 8 stuiver billijk vond omdat zij goed verzorgd werden, zowel op vlees- als visdagen van wat er van de markt en in het vleeshuis kwam en dat hij zoveel bier mocht drinken als hij wenste. Desgewenst kregen zij voor dat bedrag ook hun *imbyt* en *vesperbrood*, hoewel de vrouw van de cipier daarover niet te spreken was. Dat belette de gevangenen niet zich in de *schapraie*, de voorraadkast, te bedienen als zij dat wensten. Kortom: zij hadden geen reden tot klagen. Ook De Vechtere vermoedde dat de cipier weinig of geen profijt kon hebben omwille van het grote aantal gasten aan zijn tafel en omdat niemand verplicht was wijn te drinken tenzij hij dat zelf begeerde. De Zwarte had hem wel verteld dat als hij wist dat hij voor lange tijd gevangen zat, hij de tafel bij de cipier zou opzeggen en volstaan met de *patiëntie* van water en brood in de *patienten camere* voor 6 groot per dag, waarop De Vechtere had gereageerd dat hij dan nog liever 12 stuiver zou betalen aan de tafel van de cipier. De uitspraak van het Hof is ons niet bekend, maar het feitenverhaal alleen volstaat om te illustreren hoe het er in de gevangenis van het Gravensteen toe ging. Het is duidelijk dat de bedragen die omstreeks 1400 waren vastgesteld niet meer waren aangepast aan de toegenomen levensduurte van het midden van de 16de eeuw.

Drinken

Het reglement van 1637 stelt ook paal en perk aan het overdreven drankgebruik in de gevangenis, vooral van brandewijn en tabak, twee relatief nieuwe genotsmiddelen; enkel voor medicinale doeleinden worden die nog toegestaan (art. 15). Opvallend is dat tabak bij de dranken wordt ingedeeld, maar in de 17de eeuw had men het over: tabak drinken. Om drink- en slemppartijen te voorkomen, mag de cipier per persoon niet meer dan een pot van 1,1532 liter bier of wijn tappen of laten brengen. Als hij merkt dat de gasten tekenen

van dronkenschap of baldadig gedrag vertonen, moet hij de hoeveelheden beperken (art. 16). Per maand mag hij maximum 45 stoop van 2,3064 liter wijn, dit is 3 aam (à 138,4 liter) per vier maand, aan de gevangenen te koop aanbieden, plus twee tonnen (à 147,6 liter) groot bier, sterk bier, per week of 26 tonnen per vier maand, maar dan van één soort. Op een overschrijding van deze hoeveelheden, staan aanzienlijke boetes (art. 17). Ook is het de cipier verboden *stercke ofte vrome bieren diemen naempt maertsche bieren* te tappen. De prijs van de toegelaten wijn en bier zal worden afgestemd op die van de vrije kelder van de praktizijnen van het Hof, dit is het lokaal waar voor het personeel van het Hof accijnzenvrije drank wordt geschonken, maar dan voor de wijn een stuiver en voor het bier een oortje of kwart stuiver minder per stoop (art. 18). Ook die drank was vrij van accijns; dit was op 30 maart 1546 door Maria van Hongarije als landvoogdes van de Lage Landen toegestaan aan Jean Buusterman, de toenmalige cipier.

De artikels 15, 16 en 17 van het reglement van 1637 waren al voorbereid door een ordonnantie van 21 november 1630. Dagelijks werd ervaren dat *er vele insolentien ende onghereltheden gheschieden in de vanghenesse van desen hove deur de groote slete van de wijnen ende groote bieren, die aldaer ghedaen worden*. Daarom bevestigde het Hof de toegelaten hoeveelheden in 1637.¹⁰

Bij vrijstelling van stadsaccijnzen is de neiging tot frauderen nooit ver weg. Dit bracht Lievin, een deursluter en tapper in het Gravensteen, er in 1578 toe een afspraak te maken met Zegher Buijs, brouwer in De Roose op het Meerhem. De tapper haalde telkens twee tonnen dubbele *clauwaert*-bier met één enkel biljet van vrijstelling en ontdook op die wijze de helft van de accijnzen. Dit spelletje duurde van 12 maart tot 9 juli 1578, waarbij hij in totaal voor 48 tonnen fraudeerde. Lievin werd in de gevangenis gestopt en op 14 augustus van dat jaar streng veroordeeld tot een boete, betaling van de ontdoken stadsaccijns en een levenslang beroepsverbod als tapper.¹¹

De beperking van drank in het reglement van 1637 werd soms ook door de gevangenen omzeild, met ongeregeldheden tot gevolg. Daarom verbood het Hof op 21 mei 1692 dat de gedetineerden brandewijn, wijn of sterk bier buiten het Gravensteen lieten halen of kopen. Die taak werd aan de cipier voorbehouden. Het Hof zou aan de cipier een correcte prijs opleggen voor het bezorgen van die drank en eiste dat het reglement van 1637 werd gerespecteerd.¹²

Verwarming

De cipier bezorgt brandhout aan de gevangenen. Hij moet zich hierbij houden aan de prijs die *ten pennewaere*, dit is in kleine hoeveelheden, en in de gewone winkels geldt (art. 19). De koude was niet te verdragen voor de arme gevangenen. Zij kregen in 1467-1468 voor het eerst een aalmoes in turf van de stad Gent; dit gebeurde tot 1507-1508.¹³ Omstreeks het midden van de 17de eeuw richtten zij een verzoekschrift aan het bestuur van de kasselrij van de Oudburg: *wij sijn seer sterck van volck ontrent 19 personen, onversien van ghelt, quaelick ghecleedt, lutter eeten ofte drincken, soo dat ons onmoghelick is dese caude te verdraeghen*. Zij smeekten de gezagsdragers *de ooghen van bermherticheijt open te doen ende regaert nemende op de groote caude de supplianten te verleenen eenich haud, dwelcke doende wij en sullen niet menquieren voor mijn edele heeren te bidden*. Kort nadien, maar alleszins voor 1660, volgde er een gelijkaardig schrijvend verzoek, ondertekend door cipier Charles van Aerde. De gevangenen klaagden hoe *sij hemlieden bevinden overvallen vande caude sonder hemlieden te connen verwarmen met eenighe exercitie, belet door het sneeuwachtich weder ende want niet redelijck en is dat sij van caude saude moeten vergaen*. Zij hoopten een dagelijkse provisie hout te krijgen.¹⁴

Hygiëne

De civiele gevangenen genoten van een zekere bewegingsvrijheid binnen de gevangenis. Daarbij voelden zij soms de nood om aan hun natuurlijke behoeften te voldoen. Het reglement van 1637 voorziet daarin: *Interdicerende eenen jeghelijcken, wie hy zy, inde voornomde cipirage syn water te maecken in andere plaetsen dan neffens den burreput ende ontrent de privaeten, ter plaetsen van oudts tyde aldaer ghecostumeert*, op een boete van 6 groot. Dat men vlakbij de waterput mocht wateren, doet wel de wenkbrauwen fronsen. Men mag de *privaeten* of latrines niet bevuilen, op gevaar voor de kosten van de reiniging op te draaien, plus een boete van 2 groot. Elke gevangene krijgt bij aankomst een waterpot en moet die bij zijn vertrek teruggeven of een andere kopen als hij gebroken is. Hij of zij moet die elke dag uitdragen en uitwassen (art. 10).

Met het latrinaire comfort waren er al eerder problemen geweest. In 1626 meldde de Raad van Vlaanderen aan de ontvangers-generaal van de Domeinen en Financies in Brussel dat er te weinig commoditeiten waren voor het grote aantal gevangenen, zowel criminele als civiele, die bovendien niet apart konden worden gehuisvest. Dit was hinderlijk in het verloop van de processen en stelde delicate problemen voor gevangen vrouwen en meisjes. De Raad vroeg daarom de toestemming om meer toiletten te bouwen. Na een plaatsbezoek keurde het Bureau van Financies de uitgaven goed.¹⁵ Op het plan van Brismaille van 1779 (Afb. 14) ziet men bovenaan (dus naar het noor-

den toe) twee latrines afgebeeld: één met twee en de andere met één zitgat. Het laatste schijnt aangebouwd te zijn en kan dus het vrouwentoilet zijn.

Ontspanning

In de gevangenis gaat het soms een beetje toe zoals in een herberg. Er wordt gespeeld met *ticketacken* (triktrakspel), *verkeeren* (diverse spellen waarbij stukken op een bord worden verschoven), bollen, kegelen of kaarten. In de gevangenis mag de inzet niet hoger zijn dan één stuiver, op een boete van 2 schelling groot, of 12 stuiver. Het is verboden bollen, kegels of ander spel-materieel te verbergen of weg te gooien, of de spelers op enige manier te hinderen, op een boete van 6 groot (art. 11).

Kaatsen en met sneeuwballen gooien is verboden en de overtreder dient de schade te betalen; wellicht vreesde men vooral beschadiging van de (dure) vensters (art. 27).

Religie en gedrag

De gevangenen moeten op zondagen en heiligdagen in de kapel van de gevangenis de mis en het sermoen bijwonen, op een boete van 12 groot (art. 12). Het is verboden, op een boete van 6 groot, te vloeken of te zweren bij God of bij de sacramenten, of godslasterlijk te spreken of de duivel te noemen in een bui van woede (art. 13). Op dezelfde boete mag men evenmin in woord of daad een andere gedetineerde beledigen of misdoen of over hem/haar kwaad te spreken, vechten of ruzie maken (art. 14). In de geraadpleegde documenten zijn er geen aanduidingen over de ligging van de kapel; in de traditionele literatuur wordt ze op de verdieping van de poortdonjon gesitueerd en soms geïdentificeerd met de suikerlade.

De baljuw en de burgemeester van de gevangenis

Onder de gevangenen wordt er een baljuw en een burgemeester aangeduid, te kiezen uit de bekwaamste gedetineerden, uiteraard aangewezen door het Hof. Alle gevangenen zijn hun baljuw, de burgemeester en de cipier en zijn helpers eerbied verschuldigd, zonder hen te beledigen, te bedreigen of op enige manier te misdoen of te miszeggen (art. 31). Wie zich hieraan bezondigt, zal een dag en een nacht *sitten inden put te waetere ende ten broode* (art. 32). Uit andere teksten blijkt dat er ook schepenen waren en minstens één kerkmeester voor de kapel.

De baljuw en de burgemeester noteren in hun register alle fouten tegen het reglement en melden dit aan de overtreders. De uitvoering van de sanctie gebeurt dan door de baljuw en de burgemeester samen met de cipier (art. 29). Als het totaal van de boetes oploopt tot 9 stuiver, moet de gevangene

die meteen betalen, zoniet wordt hij een dag en een nacht in de put gezet op water en brood (art. 28). Bij herhaling van strafbare feiten deelt de cipier dit mee aan de raadsheren-fiscaal of aan de commissaris van de maand. Die komen zich eenmaal per maand in de gevangenis vergewissen van de inbreuken tegen de ordonnantie van 1637, waarna het Hof maatregelen treft (art. 33). De baljuw legt elke maand een rekening van de boetes over aan de cipier en de burgemeester; een dubbel wordt overhandigd aan de raadsheer-fiscaal of de raadsheer commissaris van de maand. Voor hun moeite krijgen de baljuw en de burgemeester de helft van het bedrag toegewezen, terwijl de andere helft op gelijke wijze onder alle gevangenen wordt verdeeld (art. 30).

Toch eisten de gevangenen dat hun baljuw voldoende zuiver op de graat was. Een typisch voorbeeld is de wraking van Lieven van Crombrugge op 11 april 1650. De gedetineerden richtten hun verzoek aan de Raad van Vlaanderen en kregen hierbij de steun van cipier Charles van Aerde. Van Crombrugge was een soldaat die op dezelfde dag de uitspraak van het Hof had gehoord. Hij werd als soldaat zonder actuele dienst veroordeeld wegens het onrechtmatige kappen van hout, met verdenking dat hij met zijn vuurwapen had geschoten naar Ghilain van der Moten, zoon van Anthuenis. Die zat te paard en bleef ongedeerd, maar zijn paard werd gekwetst door het schot. Hij diende te verschijnen voor het Hof en op zijn beide knieën God en het Hof om vergiffenis te smeken en te beloven dit niet meer te zullen doen. Ingevolge die criminele sententie wilden de gevangenen hem niet meer als hun baljuw te erkennen. Om de kwalijke gevolgen hiervan te voorkomen, vroegen zij aan de Raad om een andere baljuw aan te duiden.¹⁶

Armenzorg

Gevangenen die hun kost en inwoon niet kunnen betalen, doen hiervoor een beroep op de overheid. Het is aan de cipier om die schriftelijke aanvraag door de persoon te laten ondertekenen en die nog dezelfde dag in zijn boek te noteren. Binnen de 24 uur komt het boek dan in handen van de raadsheren-fiscaal (art. 7).

Zij ontvingen ook aalmoezen die bij de toegang tot het Gravensteen in een bus werden gedeponeerd. Zo bijvoorbeeld opende de notaris van het Hof op 31 maart 1627 de bus in aanwezigheid van de President van de Raad van Vlaanderen; hij vond er de som in van 2 ponden 3 schelling 3 groot, die de President onder de arme gevangenen verdeelde.¹⁷ Het reglement van 1637 voorziet in de uitdeling van de aalmoezen aan de gevangenen in samenspraak tussen de baljuw en de burgemeester van de gevangenis, de commissaris van de maand en een van de raadsheren-fiscaal (art. 20). Op 12 oktober 1635 kregen de arme gevangenen ook een wekelijkse bijdrage van 20 schelling groot toegewezen door het College van de Oudburg.¹⁸ Een niet gedateerde supplicie illustreert hoe schrijnend de situatie van de arme gevangenen kon zijn.

Zij richtten zich tot het College van de Oudburg en legden uit *hoe dat sij door haerlieder langhe detentie sijn onversien van gelt, cleederen tot het onderhouden van hun lichaem ende nootdruft*. Zij vroegen aan de heren tijdens de aanstaande vastentijd hun nood te lenigen.¹⁹

Bezoekers

De cipier mag niemand toelaten die hij ervan verdenkt iets binnen te brengen dat dienstig kan zijn om de gevangenen te helpen uitbreken of dat kan dienen *om eenighe excessen ofte discorden te veroorsaeken* (art. 8). Wanneer de cipier zelf bezoek krijgt, moet die persoon de gevangenis verlaten bij het sluiten van de gevangenisdeur, dat is van Bamis 1 oktober tot maart om halfnegen 's avonds en in de andere maanden bij de eerste avondklok (art. 25). De cipier mag geen vreemde personen in de gevangenis laten slapen, ook niet de man bij zijn vrouw of de vrouw bij haar echtgenoot (art. 9).

Over het uur waarop de voorpoort van het Gravensteen geopend en gesloten werd, was er al op 19 juli 1625 een regeling getroffen op het verzoek van cipier Charles de Zomere en Bertholf de Paix, conciërge en portier van het Hof. De voorpoort werd tijdens de zomer, dat is van Pasen tot Allerheiligen, geopend bij het luiden van de eerste ochtendklok en 's avonds gesloten bij de eerste avondklok, en tijdens de winter respectievelijk om zeven uur 's morgens en om acht uur 's avonds.²⁰

Advocaten, procureurs en andere geaccrediteerden bij het Hof die met een gevangene overleggen, moeten de gevangenis verlaten voor het vallen van de avond; zij moeten hun bezoeken zo regelen dat zij 's winters voor het donker buiten zijn (art. 9).

Dit strakke reglement voor het bezoek werd ingevoerd in 1585, korte tijd na het herstel in september 1584 van het Spaanse katholieke gezag na het Calvinistische intermezzo. Er verbleven toen talrijke gevangenen in het Gravensteen omdat zij het zogenaamde ketterse regime gunstig gezind waren. Het was het Hof opgevallen dat hun vrouw en kinderen daar de hele dag verbleven, hun huishouden inrichtten en er zelfs bleven slapen. Omwille van de grote vrijheid waarvan de gedetineerden genoten, was het te vrezen dat er *grootte swaericheden ende inconvenienten in dese wintersche ende duijsterachtighe daghen zouden moghen ghebeuren*. Daarom gaf het Hof in 1585 een ordonnantie uit dat al die bezoekers meteen moesten vertrekken. Zij mochten voortaan enkel één voor één op bezoek komen in de ruimte tussen de twee poorten die de toegang van de gevangenis afsloten. Het voedsel of andere noodwendigheden die werden meegebracht, zouden dan door de cipier zelf of door zijn bediende aan de gevangene worden gebracht.²¹ Boterdale, de conciërge van de Raad van Vlaanderen, diende de kasteelpoort te sluiten bij zonsondergang.²²

De cipier

De cipier, zijn echtgenote, kinderen en andere huisgenoten mogen de gevangenen niet op een onbehoorlijke manier aanspreken of behandelen en hen vooral geen verwijten toesturen over de reden van hun detentie (art. 31).

Het ambt van cipier was niet zonder risico. Een treffend voorbeeld hiervan is de moord op de cipier begin juli 1566 door een zekere Artus, een welvarend man afkomstig uit Holland. Hij was al lange tijd in het Gravensteen opgesloten als straf. Hij kon er goede sier maken omdat zijn goede vrienden uit Holland hem vaak veel geld toezonden. Op een avond zat hij met drie gezellen wel 9 stoop, dat is een indrukwekkende 20 liter, rijnwijn te drinken. Hij kreeg ruzie met de cipier, nam een mes en plantte het hem recht in het hart, zodat het bloed tegen de muren spatte en hij meteen dood neerzeeg. De Raad van Vlaanderen liet Artus op een schavot onthoofden.²³

De gedetineerden waren zeker geen doetjes, maar de cipers evenmin. Op 28 augustus 1568 werd ten laste van de cipier van de Gravensteen een criminele eis ingesteld door meester Joos Jaquelot, advocaat-fiscaal. De verdachte had diverse malen verwensingen geuit aan het adres van God en de gevangenen op brutale wijze behandeld, vooral als hij dronken was. Verder zou hij moeten worden gestraft omdat hij seksuele handelingen had gesteld 'tegen de natuur,' zeg maar dat hij sodomie had gepleegd. De advocaat verzachtte echter zijn aanklacht en eiste dat de cipier diende te worden gestraft met referentie naar de keizerlijke ordonnanties *bevelende dat men zulcke blasphemateurs punieren zal met schavotteringhe ende duerstekinghe vande tonghen*. Daarop werd hij door de deurwaarders naar het Chastelet, de stadsgevangenis op de Korenmarkt, gebracht omdat hij cipier was in het Gravensteen. Op 4 december verkreeg de verdachte amnestie op voorwaarde dat hij een boete van een pond groot en de kosten van het proces betaalde. Hij werd afgezet als cipier en diende met een niet gebruikte toortskaars in de hand en in zijn onderkleding om vergiffenis te vragen aan God en aan de Raad van Vlaanderen. De president van de Raad voegde er nog een strenge vermaning aan toe.²⁴

De verhoudingen tussen de cipier en de gedetineerden waren bepalend voor de stemming in de gevangenis. Het Hof hield daarop toezicht. Op 27 oktober 1626 ging raadsheer Schoorman met een notaris in de gevangenis informeren of er klachten waren of problemen met de cipier, zijn vrouw, kinderen en bedienden of met zekere gedetineerden. De reacties van de gevangenen waren gunstig. Charles Lancksweert, zoon van Pierre, een civiele gevangenen van omtrent 29 jaar oud, en tevens baljuw van de gevangenis, bevestigde dat hij in de vier maanden van zijn detentie geen klachten had vernomen. Dit werd bevestigd door Jacques Janssens, eveneens een civiele gevangene en kerkmeester van de gevangenis, die eraan toevoegde dat elke afwijking

van het reglement op korte termijn door de baljuw, de burgemeester en de schepenen van de gevangenis werd bestraft. Dit was ook het standpunt van jonker Simoen Pieter van den Brande, griffier van de gevangenis, gedetineerd sinds 23 september van hetzelfde jaar 1626, en ook van Adolph Labaut, civiele gevangene, schepenen van de gevangenis, en van Philippe Joyel, voormalig schepenen.²⁵

Ontsnappen

De voornaamste taak van een cipier is de gevangenen in de gevangenis te bewaren. Als hij daarin tekort kwam, werd hem een sanctie opgelegd of erger. Zo werd op 8 februari 1614 aan Cornelis de Langhe een boete van 25 gulden opgelegd omdat hij vaak eigenmachtig civiele gevangenen had laten in- en uitgaan. Bovendien werd het hem verboden die praktijk verder te zetten op straffe van afzetting.²⁶

Toch worden er heel wat ontsnappingen en ontsnappingspogingen uit de gevangenis van het Gravensteen gesignaleerd en dat kwam de cipier duur te staan. In 1508 was dit het geval met Lyon de Rijcke die het hazenpad koos ingevolge de onbesuisdheid en het gebrek aan voorzorgen van cipier Jacob de Mey. De cipier kreeg een boete van 200 pond groot Vlaams opgelegd, plus een schadevergoeding ingevolge de achterstallige schulden van De Rijcke.²⁷

Een spannend moment deed zich voor op 19 juni 1632. Jacques vanden Steene, de deursluiser van de gevangenis, kwam 's avonds met het ontstellende bericht over vier gedetineerden van het College van Oudburg en een kerkdief die door het Hof was gearresteerd, die in het vierkant gevangen zaten. Zij hadden zich van hun boeien ontdaan en hadden het slot van de deur naar de zogenaamde suikerlade opengebroken. Niemand durfde hen aanpakken omdat zij gewapend waren met een mes. De griffier van het College van de Oudburg ontbood dan de soldaten. Zij riepen de delinquenten een voor een naar buiten. Men ontdekte dat zij met het mes de bouten van hun boeien hadden afgevijld. Zij werden twee en twee aan elkaar geboeid met zogenaamde bandboeien en gedurende de nacht bewaakt door de soldaten. 's Anderendaags om 10 uur mochten zij het gaan uitleggen aan de procureur-generaal.²⁸

Dit overzicht geeft een idee over de wijze van leven binnen de gevangenis van het Gravensteen. Er mag echter niet uit het oog worden verloren dat de realiteit soms bijzonder moeilijk om dragen was voor de gedetineerden, vooral met een cipier als de terecht gevreesde Charles van Aerde.

Charles van Aerde, een uitermate brutale cipier

Bij de intrede van Charles van Aerde als cipier van het Gravensteen vestigde hij meteen zijn reputatie als brutale vent, die hij verder tijdens zijn twaalfjarige carrière alle eer zou aandoen. Slachtoffers hiervan waren Lievin Pieters, gehuwd met Adriane de Brouck, de schoonzoon van Jan de Brouck, de vorige cipier. Tijdens de ziekte en na het overlijden van deze laatste in 1648 had Pieters tijdelijk dienst gedaan als cipier. Op 8 mei 1648 verklaarden een aantal gevangenen dat zij Lieven Pieters bekwaam vonden om zijn schoonvader op te volgen als cipier. Tevergeefs, want Charles van Aerde nam de pacht als cipier over. Die taak werd immers, zoals zoveel andere ambten door de Raad van Financiën aan de meestbiedende overgelaten. Van Aerde eiste dat Pieters binnen de 7 dagen de *cipiraige* verliet met inlevering van de sleutels, registers en andere zaken, wat hij inderdaad ook deed. Toch werd hij op 3 juli 1648 gevangen gehouden tot hij de sleutels had ingeleverd, ook al waren de 7 dagen nog niet verstreken en werd hij dus onterecht vastgehouden in het Chastelet, de Gentse stadsgevangenis op de Korenmarkt. Daar werden de sleutels hem met geweld afgenomen door cipier Gillis de Voghelare.

Charles van Aerde liet zich vervolgens bijstaan door deurwaarder De Tanghe met twee assistenten. Zij pakten de echtgenote van Lievin Pieters, samen met de weduwe van Marten van Tombeelee en Anne de Brouck aan, respectievelijk in het *comptoir* en in de open ruimte tussen de twee poorten van de gevangenis. De deurwaarder behandelde de beide vrouwen op uiterst ruwe wijze, al riep de weduwe Van Tombeelee hem toe dat dit niet hoorde, speciaal voor de jonggehuwde echtgenote. De beide vrouwen wilden naar het *comptoir* gaan, waar de sleutels lagen, maar zij slaagden daar niet in. Zij werden nog verder gebrutaliseerd en toen de cipier haar de sleutels afnam, duwde hij de vrouw van Pieters de hals in. Zij was zwanger en werd bedlegerig ingevolge daarvan. Lievin Pieters deed zijn beklag dat dergelijke brutaliteiten niet mogen worden geduld in *een stad van rechte*. Van dit alles legden meerdere gedetineerden getuigenis af, onder meer Andries van Lanckere. Toen die het geweld poogde te stoppen, riep de deurwaarder dat *hij zijn gadt zoude cussen*.²⁹

Vooraf is het goed de carrière van Charles van Aerde samen te vatten. Hij pachtte de taak van cipier dus vanaf 15 mei 1648, na het overlijden van cipier Jan de Brouck. Zijn contract werd op 15 mei 1651 verlengd voor zes jaar, dus tot 1657. Toch verkreeg hij al op 17 december 1654 een bijkomende nieuwe pacht voor drie jaar, tot 1660. Intussen was er een tuchtprocedure tegen hem ingezet en werd hij officieel afgezet op 16 oktober 1660, terwijl zijn opvolger Matheus Mahieu al tot cipier was aangesteld op 29 april 1659.³⁰

Het (schrik)bewind van cipier Charles van Aerde kan het best worden gevolgd via de procedure van zijn afzetting. Op 9 juni 1659 leggen de raadsheren-fis-

caal, verantwoordelijk voor de goede orde in de gevangenis, een klachtenlijst tegen hem neer. Die lijst zal de leidraad vormen van de illustratie van elk van die aantijgingen.³¹ Het is evident dat de cipier daartegenover zijn eigen reeks getuigen opriep. Vanzelfsprekend was Van Aerde volgens hen een door en door goede mens.

De Raad van Vlaanderen sprak op 16 oktober 1660 een veroordeling uit tegen Charles van Aerde. Als cipier schoot hij tekort door zijn absenties, vooral na de middag en diep in de avond. Hij kwam dan dikwijls helemaal bedronken thuis en was daardoor onbekwaam om zijn gevangenis en de gevangenen te beheren en de nodige rust te onderhouden. Daardoor veroorzaakte hij onder de gevangenen dronkenschap, tweedracht, twisten en gevechten. Sommigen onder hen pakte hij zonder reden hard aan, gooide hen tegen de grond en bracht hen kwetsuren toe. Toen zij in hun bed lagen te slapen na de sluiting van de celdeuren ging hij ze opzoeken, ontsloot hij hun kamers en benam hen de rust, samen met enigen van zijn kornuiten. Hij sloeg de gedetineerden, deed hen opstaan en stak hen met geweld op het vierkant of in de put. Hij deed dit op eigen autoriteit en zonder het Hof te raadplegen en liet hen daar lange tijd honger en kou lijden. Binnen de *cipirage* werd er met zijn medeweten overspel, incest en onkuisheid gepleegd en dit gedurende geruime tijd. Ook meldde hij dit niet aan het Hof, zodat de delinquenten ongestraft bleven. Hij belette de gevangenen hun eten en drank van buiten te laten binnenbrengen. Hij liet sommigen onder hen toe andere lotgenoten met woord en daad lastig te vallen en te kwellen. Vele getuigen beschuldigden hem van onterecht verhoogde rekeningen voor hun mondkost, tering en andere noodwendigheden. In 1656 had hij kwaad gesproken over het Hof en suppoosten ervan, hen belasterd en beledigd. Dit was in strijd met het respect dat hij diende te betonen. Op tweede paasdag 1658 liet hij het slot van de grote poort van het Gravensteen met geweld verwijderen toen hij wenste binnen te komen, omdat hij vond dat hij op om het even welk uur, ook buiten de gewone openingstijd, diende te worden binnengelaten. Om al deze redenen ontzette het Hof hem uit zijn functie en veroordeelde hem in de kosten van het proces.

De Raad van Vlaanderen hechtte dus wel degelijk geloof aan de aanklachten tegen Charles van Aerde. Daarom zal de analyse ervan wel in belangrijke mate weergeven wat er zich daadwerkelijk onder zijn bewind in de gevangenis afspeelde.

De aanklachten

Tijdens zijn ciperschap had hij, in plaats van de gevangenen *soetelic te tracteren ende gedienstich te wesen, ze seer qualic, onbeleefdelic, vreedelick ende onmenschelick getracteert ende gestroopt*. Vooral als hij dronken was of *corsel* gespeeld had - wellicht als hij korzelig geworden was bij het spel, de gevangenen *affronterend ende met sweiren, vloucken, smijten, slaen, geruchte maken ende anderssins verdreeghen ende benaut maken, steken inden put ende stellen op het viercante*. Vooral diegenen *die naer synen sin niet en slempen, noch en verteeren, of daer middel niet en hebben om veel te gasteren*. Hij hitste ze tegen elkaar op en bracht hen tot vechten zonder ze van elkaar te scheiden, maar lachend en zijn plezier nemend in hun *kijvingen ende gevechten*. In 1648 werd Jacques Kieckepoost in bewaring gegeven. Hij werd door iemand van de gedetineerden om het leven gebracht. Van Aerde deelde het gebeuren zelfs niet mee aan het Hof, maar hij gebod integendeel de gevangenen te zwijgen en beschonk hen met een ton bier. Hij wist wel wie dit misdrijf had begaan en zou dit moeten uitleggen. Van Aerde was gewoon het Hof en de raadsheren te belasteren en te spreken alsof zij niets anders dan onrecht deden. Op tweede paasdag 1658 omstreeks 11 uur 's nachts had hij *naer vele injurien, rudessen ende geweld* de gesloten poort van het Gravensteen doen openen *met afsmittinge van het slot*. Toen en ook bij andere gelegenheden zegde en riep hij meerdere personen *vele enorme injurien* toe.

24

Een ander resumé van de aanklachten tegen Van Aerde was al even veelzeggend. Hij scheidde vechtende gevangenen niet van elkaar. Hij uitte zware beledigingen tegen de gevangenen die hij 's nachts uit hun bed haalde en op het vierkant of in de put stak tot zij een traktatie ten beste gaven waar hijzelf trek in had. Hij verbood dat men de nooddruft van eten en drinken buiten de gevangenis liet halen en nam in beslag wat er werd gebracht. Hij gaf aan Jan Maes en anderen het bevel Laureyns de Cock, Philips de Vleeschauwer en François Valentin te slaan, *bespouwen, ter aerde werpen over stoelen ende bancken ende willen doen smijten inden steenput, hemlieden in hun bedde begieten met pisse ende begieten met vuilicheid*. Hij liet de gedetineerden 4 stuiver per dag te betalen voor een kamer, en Jan de Labie en advocaat Cnockaert zelfs 6 stuiver. Hij rekende veel te veel aan voor zijn wijn en brandewijn.

Nog andere getuigenissen tegen cipier Charles van Aerde leren heel wat over hoe het toe ging in de gevangenis van het Gravensteen.

Brutaliteiten

In plaats van de gevangenen, zoals reeds eerder vermeld, *soetelic te tracteren ende gedienstich te wesen* heeft hij ze slecht, onbeleefd en tot op het wrede toe behandeld. Talrijke getuigen vertelden een hoop details over de manier waarop hij zich toen gedroeg. De gevangenen dienden van hun kant beleefd

te blijven en de cipier eiste dat zij hem *Monsieur van Aerden* noemden.

Pieter van Droesbeke, zoon van Raes, een landarbeider te Beerlegem, getuigde van *den quaden ende vreedten handel van den selven Van Aerden ende hoe onmenscheijck hij sijne gevangenen is tracterende, midts hij ordinairelyck de selve gouverneert of het slaeven ende beesten waeren, ende alle ooghenblijcken dat het hem in de fantasie compt, steeckt op het viercantede ofte inde putten, sonderlinghe als hij droncke is, twelck hem verre alle daeghen was ghebeurende, alswanneer hij schenckt (schijnt) te wesen argher als een beseten mensch, niet ander doende als de ghevangenen temterende (pesten) ende oock door anderen doet temteeren.*

Verbaal geweld

Het repertorium aan verwijtwoorden dat hij ten beste gaf, vooral in een dronken bui, is indrukwekkend. Toen Laurentia Poppe eens uit het venster van haar cel keek, verweet de cipier haar voor *bougeresse, vercken, caronnie, toveresse* ende meer andere smadelijke woorden. Zo deed hij met trouwens met alle gevangenen en andere lieden. Josijne Vermeeren, de 21-jarige dienstmeid van de weduwe Gillis vander Meeren, conciërge van het Gravenkasteel, en haar iets jongere collega Susanna van Weymersch werden uitgescholden voor *hoeren, verckens ende caronnijen*. Hij voegde eraan toe dat zij zelfs de grootste hoeren van de stad waren en dat hun mevrouw stomdronken lag, dat zij haar man vermaledijd had en dat hij daarom zou branden *in den afgront vander hellen*, dat zij was een *presidiens hoere* en dat zij haar dienstmeiden in die zin opleidde.

Ook in het gezin Van Aerde kon het er wel eens heftig aan toe gaan. Pieter Bale was eens de getuige van een dergelijke scène. Mevrouw Van Aerde verweet haar man dat hij een hoorndrager was, dat hij niet wist wie zijn vader was en dat zijn moeder de grootste hoer was van het land. Hij repliceerde dat zij een hoer was, een hoerenkind, een bastaard en nog meer fraais. Toen zij beiden dronken waren en begonnen te vechten, kwamen de gevangenen tussenbeide om hen te scheiden. Het leek wel de omgekeerde wereld.

Charles van Aerde pestte graag met dreigementen. De weduwe Clijncke getuigde dat er nooit een tiran of een voetbrander erger tekeer ging met een mens dan wat de cipier met Laureyns de Cock uit Gent uithaalde. Zij klaagde alle *ongoddelicke persijqutien* tegen hem aan en het feit dat hij de man bij het begin van de winter zonder enige reden gedurende twee dagen en nachten op het vierkant had laten zitten zonder eten of drinken. Alsof dit nog niet genoeg was, liet hij *noch niet versaet van zynen quaeden iver* het gerucht verspreiden dat hij op de dag dat De Cock de gevangenis verliet hij hem aan een paal zou laten binden op het binnenplein van het Gravensteen en hem *doen cluppelen ende werppen ghelijck men de ganssen doot ende den hals af*

werpen om mensschen plaeijsier. Bedoeld was een spel waarbij men al lopend of te paard rijdend de met vet ingesmeerde kop van een levende aan de poten opgehangen gans trachtte af te trekken. De ongelukkige geraakte hierdoor overtuigd dat *hy moeste in vanghenisse sterfven sonder eenighe biechte als anderseins de heijlighe roomsche kercke annegaende tot salicheyt van alle menschen sielen.* Dit soort dreigement was in die tijd van intens katholiek geloof en angst voor de hel inderdaad onmenselijk.

Fysiek geweld

Van Aerde pakte de gevangenen met geweld aan: een gevangene vroeg aan de vrouw van de cipier om bij hem aan tafel te mogen eten, tegen betaling uiteraard. Toen Van Aerde binnenkwam begon hij alle aanwezigen te beledigen, gaf hij een getuige een slag op zijn gezicht en dreigde hem in een muilt te steken.

Joos de Pau, zoon van Joos, een landarbeider uit Sleidinge had nog het regime gekend van de voorganger van Charles van Aerde. Ook hij was getroffen door diens brutaliteit. Hij behandelde de gevangenen erger dan of het zijn slaven waren, vooral als hij dronken was, wat bijna dagelijks gebeurde *ende sonderlinghe soo wanneer hij wijn drinckt den welcken hij inneemt ghelijck watere.* De Pau zag eens dat hij Gillis de Smet van Olsene een vuistslag gaf die hij drie dagen nadien nog voelde. Soms trok hij zijn mes waarmee hij naar alle gevangenen stak. Zo verwondde hij Jan Maes alias Vette Cappoen aan zijn armen en liet er pas om 8 uur 's avonds een chirurgijn bijhalen; hij vroeg aan de gevangenen over het gebeuren te zwijgen.

Bijzonder treffend is ook het getuigenis van de Gentenaar Pieter d'Hollander, zoon van Pieter, die in 1653 gevangen zat in het Gravenkasteel. Hij vond het gedrag van Charles van Aerde *seer vreemd, extraordinair ende buiten alle manieren van doen* tegenover de gevangenen die hij *met alle rigourosheijt seer hardelick is tracterende ende iniurierende, smijttende ende slaende,* alsof hij daartoe de macht had. Het was nog erger als hij gedronken had of bij het spel had verloren. Op een avond kwam de cipier dronken thuis en ging recht naar de keuken waar Philips de Vleeschauwere op een stoel zat. De man stond op, maar Van Aerde gaf hem met *eenen ghevronghenen vuust* een slag waardoor hij achterover sloeg. Hij vertelde aan d'Hollander dat hij dat wel moest verdragen omdat hij geen geld had om zijn maaltijden te kopen bij de cipier. De getuige herinnerde zich dat toen hij zich 's avonds in zijn kamer terugtrok om te slapen, de cipier met meerdere gevangenen binnenkwam en hem deed opstaan, waarbij hij hem een of twee *souffletten* in zijn gezicht gaf zonder dat hij iets had gedaan of gezegd. Hij zond hem daarop naar het vierkant voor twee- of drieëntwintig uren. Gelukkig kwamen er twee gevangenen tussenbeide die beloofden een gelag van 12 gulden te betalen. Bij een andere gelegenheid werd De Vleeschauwere in de put gestoken

omdat hij had gezegd dat hij zich wilde verhangen. Hij aanriep daarbij *alle de duijvels der hellen, ten respecte van het onghelijck twelcke hij seijde dat wijlent sijnen vader hem hadde ghedaen daerdoore hij alsdan was brandende in den afgrondt vander hellen*. Via tussenkomst van diverse personen werd hij na twee uren uit de put geslaakt, weer eens nadat zij hadden beloofd een *banckquetien* te betalen.

De put en het vierkant

Een verblijf in de put of op het vierkant was een sanctie die eigenlijk door het Hof diende te worden opgelegd, maar die werd misbruikt door cipier Van Aerde. Het waren de meest gevreesde verblijfplaatsen in de gevangenis. Als Charles van Aerde dronken was, werd hij *soo imperieus ende onverdraeghelijck* dat de gevangenen vreesden in de put te worden gestoken *twelck hij meenichmael was doende, naer sijn plaisier, om luttel ofte gheen subject, ende hem betrouwend op syne sterckte slaet ende smijt hij al wie in zijn buurt komt*.

Laureyns de Cock, zoon van Maerten, werd omstreeks Nieuwjaar 1656 's avonds in de gevangenis gebracht. Hij kreeg geen eten tot 's anderendaags om 17 uur, hoewel zijn vrouw klaar stond met voedsel. Hij leed de hele nacht honger en kou en toen zijn vrouw opnieuw eten aanbracht, werd zij eens te meer niet binnengelaten. De procureur-generaal kwam dit te weten; hij gaf de cipier een strenge vermaning en verweet hem met grote gramschap: "Gij dief, gij schelm, gij *schudde, ghij en sijt niet weert de aerde te beterden*." Op een nacht lag hij weer eens zonder eten en drinken en in de grote kou op zijn bed te slapen. Omstreeks 23 uur hoorde hij de deur openen met de sleutel en zag hij Van Aerde binnenkomen met deurwaarder Jan Maes, Louijs de Smet en nog enkele gevangenen. Zij overvielen hem allen tezamen in zijn bed en *hebben hem met pure force ende met ghewelt daer vuijtte ghetrocken, anders niet aen hebbende als sijn hemde ende een cleyen calchon*. Zij brachten hem zo naar de keuken van de *cipirage* waar hij zijn broek en wambuis mocht aantrekken. Zij lieten hem plaatsnemen op een laag stoeltje, waar enkele gevangenen hem vasthielden terwijl anderen hem *caecksmeten ende soyffletten* gaven. De cipier stond erop te kijken en verweet hem dat hij voor raadsheer Jacobs een meineed had afgelegd toen er een gedetineerde ontsnapt was. Hij zat nog steeds vol angst op het stoeltje en vroeg een pot bier, want hij had grote dorst. De kan bier werd meteen binnengebracht, maar Van Aerde gaf ze aan zijn kornuiten en zei hen: *Besproijt hem fraeij*. Daarop namen zij elk een grote slok bier en bespuwden hem daarmee in zijn aangezicht en op zijn hoofd, zodat hij niet meer uit zijn ogen zag. Tijdens die brutale behandeling bleven zij *soo seere continuelijck lachende dat sij schudden*. Hij was doornat en diende zo de nacht in de winterse kou door te brengen. De gevangenen lachten hem uit en zegden dat zij hem gegroet hadden gelijk de koning der Joden, een allusie op een scène van de passie van Christus. Zij namen toen

een kaars en duwden hem die onder de neus zodat hij vreesde dat zijn neus, baard en aangezicht geschonden werd. Vervolgens legden zij achter hem een aantal stoelen op de grond en sloegen hem zodat hij daarover struikelde. Hij had pijn in de rug, de armen en de benen en meende te zullen sterven *ende alle dinghen voor syn ooghen was scheemelende*. Achteraf bleek dat zijn rechterschouder was ontwricht: hij moest zich maanden lang met zalf laten instrijken en had er nog niet het volle gebruik van. Van Aerde en de gevangenen stelden zich daarmee niet tevreden en dreigden hem in de *steenput*, de waterput, te werpen. Hij smeekte om genade, maar hij werd naar een andere kamer gebracht die men het vierkant noemt. Van Aerde liep voorop met de kaars en de sleutels. Zij gooiden hem toen op de vuile vloer als een hond of beest en legden boven op hem wel tien of twaalf mutsaards waarbij de cipier de commentaar gaf: *Hij en sal nu gheenen caude hebben, midts dat hij te wel ghedeckt is*. Na het vertrek van de cipier en zijn kompanen deed hij alle moeite om van onder de mutsaards te raken en lag daar toen in de grootste miserie en koude tot 's anderendaags om 11 uur toen hij werd vrijgelaten uit het vierkant.

Ook Pieter Thijs werd in de put gestoken en verbleef daar 48 uur zonder dat iemand tot hem werd toegelaten. Hoewel iemand hem te eten bracht, moest hij dus al die tijd vasten. Zelfs de zoon van de voorgaande cipier Jan de Brouck kreeg geen toegang alhoewel die Van Aerde een pint brandewijn aanbod om met Thijs te kunnen spreken.

Toen deurwaarder Laureyns de Cock gevangen zat, werd hij op bevel van Charles van Aerde 's avonds door verscheidene gevangenen uit zijn kamer gehaald en naar beneden gesleept *ghelijck eenen beeste tot in het vierkante*. Jonkvrouw Laurentia Poppe, echtgenote van Jan Pippe, 73 jaar oud, zat op 7 augustus 1659 al vier jaar gevangen in het Gravensteen. Zij was *sittende tusschen de zes a sevenentwintich trappen om hooghe ende aldaer altijt blijvende sonder gheselschap ofte ghevanghenen te frequenteeren*. Toch was zij er getuige van het ruwe gedrag van Van Aerde tegenover de gevangenen *hemlieden steekende in den pudt ofte op het vierkante naer sijne sinnelicheijt*, vooral als hij dronken was. Zij bemerkte dat Laureijns de Cock bij zijn binnenkomst erg werd geslagen, doch zij wist niet waarom. Hij werd op het vierkant gestoken, maar geraakte daaruit en kwam toen helemaal verstemmen van de kou bij haar zitten. Hij vertelde zijn wedervaren, terwijl zij uit medelijden een mutsaard liet branden om hem te verwarmen.

Ook Pieter Bale, zoon van Jan, een landarbeider uit Eeklo, stelde vast hoe brutaal de cipier de gevangenen behandelde. Hij werd daarbij geholpen door Jan Maes, alias Vette Cappoen, die hen pestte, waarna Van Aerde ze op het vierkant of in de putten stak. Ook de getuige werd het slachtoffer van die behandeling, zonder enige reden, tenzij dat hij gezegd had dat hij zijn hout en bier te duur verkocht en dat men er niet van buiten mocht laten halen.

Wie bier bracht, werd immers brutaal behandeld en het bier uitgegoten. Het brandhout verkocht hij aan 5 groot per stuk voor de kleine *fasceelkens*, terwijl van de schippers die het hout kwamen leveren hem vertelden dat ze maar 4 gulden of 48 groot per honderd kostten. Een *fasceel* was een bundeltje dik brandhout, dat gewoonlijk bestond uit drie stokken, met twee wissens samengebonden. Op een dag vroeg de meid van de cipier hem of hij hout wilde gaan halen op het vierkant, wat hij graag bereid was te doen. Hij werd gevolgd door Van Aerde, diens vader en zijn broer Philips, die hem bedreigden. Zij grepen hem bij de keel, tastten in zijn zakken, *hem treckende ende slingherende* tot zij hem op het vierkant opsloten. De cipier verbood nadrukkelijk hem eten of drinken te brengen, maar hij kreeg er heimelijk via de baljuw van Meulebeke en andere gevangenen. Het werd hem gebracht door de knecht van Van Aerde die vroeg het stil te houden. Toen hij na vijf dagen werd vrijgelaten uit het vierkant, werd hij in de put gestoken waar hij twee nachten en drie volle dagen verbleef, liggend op de blote aarde, zonder enig bed of deksel.

Aanzetten tot geweld

De cipier en diens vrouw jaagden de gevangenen tegen elkaar in het harnas. Een klacht tegen Charles van Aerde luidde dat de cipier en enkele gevangene landslieden een gedetineerde 's nachts kwamen slaan, begieten met wijn en hem met geweld uit zijn bed trekken om hem naar het vierkant te leiden - *den cijpier soo droncke wesende dat hem sijne vuijlicheynt ontliiep ende sijne brouck daermede vuijl maecte* - zogezegd omdat hij wilde ontsnappen.

29

Philips Oste zat in 1653 gedurende 4 maanden gevangen en getuigde dat Van Aerde ruzie stookte tussen de gevangenen zodat het soms tot een vechtpartij kwam, waarbij de cipier dan niets deed om de zaak te kalmeren of om te vechters te scheiden. Integendeel, met de woorden: "Vermoordt elkaar, het raakt mij toch niet!" liet hij hen aan hun lot over en sloot hij de kamer. Komt daarbij dat Van Aerde de gevangenen tot drinken aanzette, wat een explosieve situatie schiep. Dit gebeurde bijvoorbeeld vaak met zijn kamergenoten wijlen Hercules Minne, alias Van Loo, een beenhouwer, en met Pieter d'Hollander. Van Loo had op een avond wel voor 18 tot 20 stuiver brandewijn gedronken. Toen kwam Van Aerde op hun kamer waar Hercules *ten uijttesten bij drancke ende bij maniere van spreken als eene beeste was liggende*. De cipier zegde: *Het en sijn gheen lieden met eere die tweemaal vuijt eene pijp toeback drincken!* Toen nam hij de tabakspijpen die op tafel lagen en gooide ze stuk op de vloer. Daarbij hitste hij Van Loo op met: "Courage, Hercules!" Daarop volgde van Loo zijn voorbeeld. Hij gooide alles aan stukken wat er breekbaars was in de kamer. Daarom liet Van Aerde hen alleen in het donker - want de kandelaars hadden er ook moeten aan geloven - en vertrok met de woorden: "Wel ghewerdet ulieden!" Hij liet daarbij de getuige achter in grote nood en angst omdat Van Loo zijn mes tegen hem had getrokken.

Meerdere gevangenen klaagden Charles van Aerde aan omdat hij *tusschen de ghevanghenen groote kijvage, twijst ende viandtschap is maekende, daer vuyt men oordeelt dat hij die wilt brenghen tot vechten ende sonderlinghe die hij presumeert gheen ghelt te hebben ofte niet en willen theeren ofte smee-ren*. In de plaats van de ruziemakers tot zwijgen te brengen of te scheiden, schepten hij en zijn vrouw er veel plezier in. Het getuigenis van Pieter van Droesbeke was overduidelijk. Van Aerde richtte volgens hem zijn aandacht vooral op vagebonden en armelui die geen geld hadden om te verteren en die dus moesten leven naar zijn willekeur. Hij bracht ze tot vechten waardoor hij de kans kreeg hen in het vierkant of in de putten te steken om hen zo te dwingen zich vrij te kopen, te slempen en traktaties ten beste te geven. Hij gebruikte hierbij Jan Maes, alias Vette Cappoen, als zijn werktuig, die hij dan ter hulp kwam als er ruzie ontstond. Toen Van Droesbeke zich verdedigde, werd hij door de cipier van 's morgens tot 's avonds in het vierkant gestoken zonder eten. Daarna werd de getuige naar het Chastelet, de Gentse stadsgevangenis, overgebracht en liet Van Aerde de kost die hem van huis werd gebracht aan anderen geven, zodat de arme man in het Chastelet enkele dagen zijn voedsel moest ontberen. De getuige voegde eraan toe dat de cipier zonder reden in de put stak *al diet hem in het hooft quam, selfs oock vremde personen die niet ghevanghen en waeren ende de ghevanghen quaemen besoucken ende beschencken*. Jonker Jan van Arckel, een Hollandse edelman, sloot zich aan bij die klachten, vooral dat Charles van Aerde *aende ghevanghenen veel occasies is ghevende van te kijven ende tot grooten twijst ende vechten te commen, dat alleene om sijn plaisier ende vuyt mallicheijt, sonder de gevanghenen te sceeden*.

Meerdere anderen bevestigden het hiervoor geschetste scenario. Slachtoffers waren onder meer Pieter vande Putte, die uit het vierkant werd bevrijd door interventie van advocaat Van Haute en van raadsheer Stalins, kanselier van Gelderland en commissaris van het Hof, en verder ook Pieter Bale, de echtgenoot van Elisabeth Pinkels.

Een veel gehoorde beschuldiging was ook dat Charles van Aerde de gevangenen toeliet brandewijn te drinken in hun kamer of in de keuken, soms wel tot middernacht. Bovendien was er een kamer waar een vrouw met haar kinderen verbleef, tot ongemak van de andere gevangenen die hierdoor erg werden gestoord. Dit was in tegenstrijd met de bepaling van het reglement dat verbod de vrouwen van gevangenen in de cellen te laten overnachten.

Onrechtmatig winstbejag

Elisabeth de Clercq, dochter van Jacob, zat drie maanden gevangen. Zij observeerde het brutale en kwalijke gedrag van cipier Van Aerde. Hij behandelde de gevangenen op uiterst ruwe wijze, en hij verbood hen bier, drank en eetwaren van buiten te laten binnenbrengen, om hen te dwingen dit alles van hem te kopen tegen een veel hogere prijs dan elders. Toen de gevangenen betoogden dat dit in strijd was met de ordonnantie (van 1637) die bij de deur ophing, hield de cipier staande dat dit hem tot niets verplichtte omdat het al te lang aan de muur hing en veel te oud was en dus voorbij gestreefd.

Jan de Labije, zoon van Philips, was procureur bij de Gentse schepenen van de keure. Dit belette niet dat hij tweemaal gevangen zat, in totaal gedurende 9 maanden. Hij beklagde zich erover dat de cipier Charles van Aerde de gevangenen zeer onrechtvaardig behandelde bij het bezorgen van eten en drinken. Hij berekende 9 stuiver voor een pot wijn, 3 stuiver voor een pot van het beste groot bier, 5 groot voor ander groot bier en 2 stuiver voor gewoon bier; over de brandewijn kon de getuige niets zeggen omdat hij er zelden dronk, maar hij wist wel dat de cipier er de helft aan verdiende. Hij vergeleek de prijzen met die in het Chastelet, waar men niet genoot van een vrijstelling van accijnzen en waar er voor wijn maar 8 stuiver en voor goed bier 2 stuiver per pot werd aangerekend. De Labije vertelde dat de cipier bijna alle dagen dronken was en dat hij de gevangenen lastig viel als zij lagen te slapen *rouppende ende thierende als een dul mensche*. Hij overdreef ook bij het verhuren van zijn kamers waarvoor hij drie, vier en zelfs zes stuiver per dag vroeg. Bovendien rekenden Van Aerde en zijn vrouw meer aan dan er wat er aan eten en drinken geleverd was. Hij hield bomen en kerven bij waarop de consumpties met een krijtje werden aangestreept of met een mes ingesneden. Hierover ontstonden er vaak ruzies. De meid van de cipier hoorde de vrouw van Van Aerde eens zeggen dat zij geen notitie bijhield van de gelagen toen zij in het kinderbed lag en dat de arme gevangenen het aan die bomen zouden gewaar worden als zij haar kerkgang had gedaan.³² Zij beloofde *dat sij dapper schrijven saude*.

Er waren overigens veel klachten over de bedrieglijke praktijk met de *boomen ofte bardelkens* die in de gevangenis hingen en waarop de vrouw en de knecht van Van Aerde noteerden hoeveel wijn, bier en andere waren er werd geleverd aan de gevangenen en waarop er vaak meer werd genoteerd dan er geleverd was. Een gedetineerde hoorde de gevangen vaak klagen dat de cipier *een ongetrauwen boom* bijhield van zijn wijnen, bieren en gelagen en dat zij dit hadden ondervonden op grond van *den teghenboom* die zij bijhielden.

Ook meester Charles Cnockaert, zoon van Pieter, een man van 75 jaar oud, beweerde dat Charles van Aerde de drank veel te duur verkocht en geheel

tegen de inhoud van de *Caerte*, dit is het reglement dat in de gevangenis ophing. Als de gevangenen bier van buiten wilden halen, liet de cipier dat niet toe en dreigde hij de kannen stuk te gooien. Hij bekeek de brengers met een kwaad oog. Zo ook Louise die boekweitkoeken verkocht bij de Grasbrug en die hout leverde aan de gevangenen. Hij dreigde alles wat zij bracht aan diggelen te gooien. De gevangenen moesten dan maar honger lijden. Van Aerde was zeer brutaal: hij nam de getuige eens zijn kleren af en gaf die aan een ander.

Een andere getuige bracht zijn broer te eten. Telkens sprak de cipier hem zeer brutaal toe en trachtte hem dat te beletten, dreigend dat hij de kan met bier aan stukken zou slaan. Hij mocht geen bier meer brengen omdat Van Aerde zelf bier verkocht; dit scenario herhaalde zich als hij hout aanbracht. Daarna werd hem alle contact met zijn broer ontzegd omdat hij zogenaamd koorden meebracht om hem te helpen ontsnappen *over den candt ende quaertier van sente Pharahildis plaetse*. Hetzelfde ondervond een vrouw die eten en drank bracht voor de gedetineerde procureur Zevecote. Van Aerde nam het haar af en gaf het aan een ander. Hij belette dat er eten en drinken van buiten werd binnengebracht om de gevangenen te dwingen hun kost bij hem te kopen.

Jan Duijck, zoon van Laureyns, een bleker van 59 jaar oud en woonachtig in Gent, zat 21 dagen vast. Toen hij de gevangenis verliet legde Charles van Aerde hem een gepeperde rekening voor. Hij vermoedde dat hij te veel had betaald, maar had geen verhaal. De cipier eiste toen 21 schelling groot *steenkosten* voor het verblijf, plus 3 schelling 8 groot voor het sluiten en ontsluiten. Toch kreeg hij niets anders dan een simpel logement, want hij bracht een eigen bed, lijnwaad en toebehoren mee. Hij moest 1 pond 2 schelling groot betalen, *den willecomme* inclusief, ook al was het welkomstbedrag afgeschaft in 1637. Toch was de cipier daarmee nog niet tevreden en eiste hij nog 2 pond 8 schelling groot. Omdat Jan Duijck dit weigerde te betalen, hield Van Aerde het bed, de peluw, het hoofdkussen en *eene groote spaensche saerge* in zijn bezit tot hij 9 gulden had betaald.

Oplichting en valse getuigenis

Charles van Aerde maakte zich soms ronduit schuldig aan oplichting. Joris Standaert, een landbouwer uit Lovendegem, was bij vonnis 34 gulden 10 stuiver en een hoeveelheid vlas verschuldigd aan de gedetineerde Joos de Pau. De cipier stelde hem voor het in zijn naam te innen. Voor die dienst rekende hij dan 5 gulden aan en de rest hield hij achter op de rekening van zijn vertering waarvan De Pau niets te zien kreeg.

Van Aerde kocht sommige gevangen om met een pint brandewijn om te getuigen dat gedetineerde d'Hollandre een procureur met een mes had gestoken. Elisabeth Pinkels, echtgenote van Pieter Bale, wonend in Eeklo, kende

Catheline Simoens, dochter van Guillame, de dienstmeid van Van Aerde. In een vertrouwelijk gesprek vertelde zij haar, dat de cipier, zijn vrouw, zijn moeder en nog anderen haar poogden te overhalen om te getuigen dat Jan de Labije haar had verkracht. Zij weigerde dat te doen en werd als straf 's nachts in de grote zaal van het Gravensteen opgesloten.

Belasteren van het Hof

Men kon wel vermoeden dat onder de beschuldigingen van de raadsheren-fiscaal van de Raad van Vlaanderen aan het adres van cipier Charles van Aerde die van het belasteren van het Hof zwaar zou doorwegen. Een kroongetuige was Hubrecht vanden Bogaerde, zoon van Joos, 78 jaar oud en cipier van de gevangenis van het geestelijke hof en Sint-Baafs binnen Gent, maar nu ziek te bed liggend *vande appoplexie*, een beroerte, maar zeer wel bij zijn verstand. Hij vertelde dat Philips de Labije, procureur bij de schepenen van de keure op 10 mei 1656 in zijn gevangenis zat. Hij kreeg daar bezoek van Van Aerde en van zijn gezelschap. Van Aerde was *singhende vuijle liedekens* en onder andere een over secretaris Odemaer. De vrouw des huizes wees hem de deur en zegde hem: "Als ge wilt zingen, ga dan naar buiten". Daarop ging de cipier van het Gravensteen verder met het uitkramen van beledigingen ten laste van de Raad van Vlaanderen, van de raadsheren, advocaten en procureurs, en namelijk dat het allemaal fielten en schelmen waren, dat de echtgenote van de getuige een *presidens hoere* was en dat zij van de president en van secretaris Odemaer alles kreeg wat zij begeerde, verder dat raadsheer Jacobs een valsaard was en dat hij geen cent zou geven voor zijn ziel als hij stierf omdat *den duijvel met sijne siele seffens door soude vlieghen*. Hij voegde eraan toe dat niemand ongerust diende te zijn als hij maar op een goed blaadje stond met de procureur-generaal en dat hijzelf alles mocht doen wat hij wilde, als hij hem maar een pastei of een kwarteel wijn zond, zelfs al ontsnapten al zijn gevangenen. Passchijnken de Gusmes, dochter van Passchier, 48 jaar oud en echtgenote van Hubrecht vanden Bogaerde, bevestigde wat haar man zegde. Zij voegde eraan toe dat zij Van Aerde hoorde zeggen dat hij *daegelicx was besiente het graven casteel omme te weten of het niet versoncken en was, ter causen van alle de valsche sententien die aldaer daegelicx ghegeven wierden*.

De poort openbreken

Een geruchtmakende gebeurtenis deed zich voor toen cipier Charles van Aerde op de tweede paasdag 1658 's nachts de poort van het Gravensteen liet openbreken om hem binnen te laten. Josijne Vermeeren, dochter van Gillis, de dienstmeid van de weduwe Gillis vander Meeren, conciërge van het Gravenkasteel, getuigde dat zij om 22 uur 's avonds de poort aan de pilaren had geopend en weer gesloten na het officiële sluitingsuur om 21 uur. Zij liet Maria Leverlant, de weduwe van deurwaarder Hendrik vander Houven, de conciërge van de Oudburg, met haar zoon en dochter binnen. Een kwart

uur later hoorde zij nogmaals kloppen. Het was Charles van Aerde, die zij meteen herkende aan zijn gebruikelijke manier van roepen, tieren, zweren en vloeken. Haar collega Susanna van Weymersch bevestigde dit meteen toen zij werden uitgescholden voor hoeren, varkens en nog meer moois. De beide jonge vrouwen kregen echt schrik en lieten de poort gesloten toen zij hem hoorden schreeuwen dat hij zijn ziel en zijn lichaam aan de duivel zou geven als hij degene die hem binnenliet niet zou vermoorden. Intussen bleef de cipier verder maken *groot gheruchte, cloppen ende buijsschen opde poorte*. Uiteindelijk verscheen zijn vrouw met enkele helpers ten tonele. Zij sloegen het slot van de poort af, lieten hem binnen en bevestigden het slot terug. Intussen ging de cipier verder met zijn scheldtirade en voegde eraan toe dat voor hem en voor de zijnen de poort om het even wanneer moest worden geopend. Susanna van Weijmeersch en Marie Vijls, de weduwe van de conciërge van de Raad van Vlaanderen sloten zich aan bij die verklaring; laatstgenoemde was belast met het gadeslaan van de deuren en kamers van het Hof en ook van de grote ingangspoort van het Gravenkasteel nabij de pilaren.

De moord op Jacques Kieckenpoost

Laureyns de Cock, zoon van Maerten, herinnerde zich goed dat hij veel jaren geleden de gevangenis cel deelde met Jacques Kieckenpoost, die op een morgen zeer onverwacht werd dood gevonden in de Venuskamer, de ruimte waar de luitenant-civiel recht deed. Kieckenpoost was een Gentse poorter en zat omstreeks 1648 gevangen wegens enkele civiele schulden. Hij had op de avond voor Sint-Jansmis met Van Aerde, enkele gevangenen en Joris en Philips van Aerde, de broers van de cipier, zeer dapper gedronken. Omdat zij samen in hetzelfde bed sliepen, vroeg De Cock hem of hij niet beter ging slapen. Van Aerde vond dat geen goed idee, waarop De Cock dan maar alleen ging slapen. Hij hoorde lawaai tot wel twee uur 's nachts en omstreeks 4 uur wekte de cipier hem met zijn luid geroep: *Staet op, Kieckenpoost licht in venus camer vermoort ende vande quade geesten den hals inghedauwen!* De Cock vond de arme man liggend met zijn aangezicht en lichaam naar boven en met kruiselings uitgestrekte armen en gestrekte benen. Hij had *d'ooghen, neuse ende mondt vol vuyjllicheijt die noch hem was vuyjtprijssende ende sijnen hals tenemael inghedauwen... te weten den duijm aenden crop vanden hals ende de reste van d'handt opgaende met vier vingheren opwaers naer de caecke, daer van hij verclaert de lickteeken en ende indruckinghe wel ghesien te hebben*. De Cock merkte ook dat er in de kamer geen bed was en evenmin een *bulster* of stroozak, noch een kussen. De getuige bracht dan een kussen zonder fluwijn voor de dode. Van Aerde beval intussen Raessen Hubert, een landarbeider uit het Land van Nevele, Kieckenpoost uit de put te halen en zijn gezicht af te vegen van vuiligheid, bloed ende *andre witte materie ghelijck of het herssenen gheweest hadden*. Daarna bleef er nog meer vuiligheid komen, maar niet zo veel, waarop hij Raessen de dode deed omdraaien met zijn ge-

zicht naar de grond.

Raesen Hubert, die in augustus 1659 een herberg uitbaatte in Halle bij Brussel, bevestigde dit verhaal. Hij zag dat Charles van Aerde, samen met zijn broers Joris en Philips, naar Jacques Kieckeпоost, een Gentse poorter, toegingen. De cipier en zijn broer Joris grepen hem beneden op het binnenplein van het Gravensteen vast en leidden hem tegen zijn wil tot *up eene kelder camere ghenaeмpt aldaer de venus camere*. Daar hoorde men getier tot drie uur 's nachts. Een tijd nadien riep Van Aerde: *Jacques Kieckeпоost leijt hier vermoort ende vande quaede geesten den hals ghebroocken*. Hubert zag nochtans duidelijk dat Kieckenpoost *met menschen handen ende vingheren ghelick den dume van onder de kele den hals was inghedauwen* en hij bemerkte ook *de menschen vijngheren staen emmers de fyguere van dien totter ore up syne Kieckenpoost slijncker caecke*. Diens gelaat zag er zeer deerlijk uit, overdekt met bloed en een witte materie. Pieter de Rijcke, zoon van Jan, uit Evergem, vertelde nagenoeg hetzelfde verhaal en bevestigde *dat het seer was mismaeckт in sijn aensichte, soo datter ijemant, aldaer present wesende, seijde: Siet, het schinckt dat hem de keele toe ghenepen is*.

Christiaen de Smet, zoon van Jan, uit Vinkt, had Jacques Kieckenpoost ook goed gekend. De man was *seer gheneghen tot den dranck* en dronk bijzonder gulzig. Een andere getuige vertelde inderdaad dat Kieckenpoost alle dagen de kamers afschuurde om zijn portie drank te krijgen bij gevangenen die samen zaten te drinken. Toch kreeg hij nooit genoeg tot hij compleet laveloos was. Op een avond werd Kieckenpoost door Van Aerde uitgenodigd naar de Venuskamer om daar wijn en bier te drinken. Dit gebeurde in het bijzijn van mijnheer vande Putte en de getuige die hem drank in overvloed uitschonk. De cipier dwong Kieckenpoost te blijven drinken tot het slapenstijd was en de gevangenen dienden te worden opgesloten. De Smet wist niet wat er daarna in de Venuskamer gebeurde, maar hij en de andere gevangenen op zijn kamer hoorden nog zeer lang veel lawaai en roepen. 's Morgens riep Van Aerde dat Kieckenpoost dood was en toen vond de getuige hem met braaksel en vuiligheid op zijn gezicht en liggend op zijn rug met zijn hoofd op een oorkussen. Toen men hem omdraaide zag hij dat zijn aangezicht geheel blauw was en misvormd.

Ook Adriaen Sarteel, zoon van Jaspaert, een molenaar uit Ronse, herinnerde zich Jacques Kieckenpoost nog en had diens lijk gezien op de Venuskamer, met tal van details omdat hij het lijk op bevel van de cipier waste. Uit de mond en de neusgaten kwam er een grote hoeveelheid vuil, materie en etter die er wit- en roodachtig uitzag. De broek van de overledene was *tenemael vol vuyjllichheijt ende vol mesch... ghelyck of het met de voeten vuyjtghetorden ende ghestampt hadde gheweest*.

Elisabeth de Clyver, dochter van Gillis, kreeg van Charles van Aerde de op-

dracht het nieuws te melden aan de zuster van Kieckenpoost en haar te vragen voor een kist en andere benodigdheden te zorgen, maar haar tevens te zeggen dat zij in de gevangenis niets te zoeken had. Begrijpelijkerwijs wilde de zuster in kwestie het lichaam van haar broer toch gaan bekijken. Zij gingen dan samen naar de gevangenis, waar de zuster groot misbaar maakte en erg weende. De cipier zegde haar dat zij blij mocht zijn dat de man dood was. De getuige had de mannen, die de dode kistten, horen zeggen dat hij blauw geschopt was over zijn hele lichaam. Zij voegde eraan toe dat zij meerdere pogingen tot omkoping ondervond en daarna zware bedreigingen vanwege de familie van Van Aerde om alles stil te houden.

Aangrijpend is het getuigenis door Joanna Kieckenpoost, dochter van Pauwels, de 60-jarige zuster van de overledene. Op Sint-Jansdag 11 jaar geleden kwam de boodschapster van Charles van Aerde haar zeggen dat haar broer Jacques plots was overleden. Zij ging tussen 10 en 11 uur kijken en zag dat zijn lichaam met zijn hoofd en buik nederwaarts lag, met zijn aangezicht in een hoofdkussen. Hij zag helemaal blauw. Op haar vraag hoe hij gestorven was, antwoordde de cipier zeer luid dat hij *ghebosten* (gebarsten) was van het drinken. Zij geloofde dat niet omdat *inghevalle van eenich bersten ofte apparentie van dien sijnen buijck soude ghespannen ende meer verheven gheweest hebben*, terwijl zijn buik daarentegen helemaal slap en ingevallen was. Zij vroeg daarop het lijk om te keren en zag dat *sijn herssenen ghesoncken waeren tot in sijnen mondt ende nuesgaeten* - daarom moest hij wel een gewelddadige dood zijn gestorven - *siende dat sijne keele scheen inghedouwen te wesen*. Het lichaam, de oren en het aangezicht waren geheel blauw en de kaken sterk opgezwollen. De cipier sloeg geen acht op haar bedenkingen en vroeg haar hem vlug te laten begraven. Zij voorzag daarop een kist en andere noodwendigheden en eiste een lijkschouwing en een gesprek met de pastoor van Sint-Niklaas, maar Van Aerde en de omstanders vroegen haar dat te willen laten. Haar broer werd dus op Sint-Jansdag 's avonds begraven in de Sint-Niklaaskerk. Zij ging 's anderendaags tweemaal bij de procureur-generaal, toen raadsheer Peeters, om toch nog een lijkschouwing te verrichten na opgraving van de dode, maar hij was niet thuis. De volgende dagen kwamen meerdere personen haar aanraden de zaak ongemoeid te laten omdat de lijkschouwing haar zeker 400 gulden zou kosten. Toch vertelden enkele medegevangenen haar dat haar broer gewelddadig om het leven was gebracht door Van Aerde zelf.

Een ton bier als zwijggeld

Elisabeth de Clyver, dochter van Gillis, getuigde dat de cipier na het zogenaamde ongeluk aan de gevangenen een ton bier aanbood. Zij dronken daar meteen zowat 30 potten van en ledigden de ton 's anderendaags tussen 12 en 15 uur. Zijzelf was toen zwanger en erg bevreesd. Christiaan de Smet, zoon van Jan, een landarbeid uit Vinkt, bevestigde dit. Ook volgens hem zette

Charles van Aerde de gevangenen aan tot zwijgen en bood hij hen een ton bier aan.

Na de afzetting van Charles van Aerde op 16 oktober 1660 nam de familie Mahieu een tiental jaren lang zijn taak over, maar verdween toen weer van het toneel. Twee ontsnappingen deden hen de das om. Vervolgens was het weer aan een Van Aerde-telg om de functie van cipier over te nemen. Joris van Aerde was niet veel beter dan Charles.

Het intermezzo Mahieu

Mahieu verkreeg het ambt van cipier van het Gravensteen met ingang op 15 mei 1658. Die taak werd aan de meestbiedende verpacht door de Raad van Financiën. Na de gebruikelijke aankondigingen in de kerk werden de kandidaten opgeroepen om een bod te doen. Na de openbare aanbesteding trokken de instellers en verhogers zich echter terug omdat zij insolvelabel waren. In een dergelijk geval mocht de pacht aan iemand anders worden toegewezen met de instemming van de Raad van Financiën. Vermits de vorige pacht niet kon worden voortgezet omdat Charles van Aerde zou worden gesuspendeerd of zelfs gevangen gezet, wegens de moord op Jacques Kieckenpoost en de uitbraak van Samuel van Pitsem en van andere gevangenen ingevolge zijn onachtzaamheid, werd de job toegewezen aan Matthieu Mahieu. Hij kaapte de job weg voor een periode van drie jaar, ingaand op 15 mei, voor een jaarlijkse pachtsom van 150 gulden, per half jaar te betalen aan de ontvanger-generaal van Oost-Vlaanderen. Hij diende het zogenaamde recht van lijfkoop te betalen aan de ontvanger van het medianaat, ten bedrage van 15 gulden, plus de 30ste penning of 3,33 procent van een jaar pacht ten gunste van de vorst. Het recht van medianaat was een belasting die werd opgelegd aan personen die een ambt opnamen en de daartoe vereiste eed hadden afgelegd. Er werd geëist dat hij een goede borg stelde. De cipier kreeg het gebruik van de *cipiraige* in het Gravenkasteel met de woonruimten en het gebruik van de *huysaige*, dit zijn de dienstruimten, en de brouwerij met alle andere gebouwen, net zoals zijn voorganger. Hij genoot vrijstelling van accijnzen op dranken voor zijn huishouden en voor de gevangenen. Hij kreeg voor de gevangenen de vergoedingen zoals vanouds voorzien; bedoeld waren hiermee de bepalingen in de eerder behandelde ordonnanties van 1401 en 1407. Het was niet toegelaten gevangenen, civiele noch criminele in een herberg te laten logeren tenzij met het akkoord van de cipier. Deze moest voorzien zijn van de nodige boeien en andere instrumenten om de gevangenen te bewaren en van sleutels voor de *muyten* en de deuren van de gevangenis. Hij diende de glasvensters te onderhouden en waar nodig te vernieuwen, zonder vermindering van zijn pacht.³³

Matthieu Mahieu legde de eed af, stelde de borg en betaalde het recht van medianaat, maar kon nog niet in het bezit worden gesteld van zijn ambt.

Charles van Aerde beet immers van zich af en diende een verzoekschrift in waarin hij betoogde dat hij al negen jaar lang cipier was geweest toen zijn meest recente contract was ingegaan op 15 mei 1657 voor de duur van 6 jaar. Niettemin volgde de uiteindelijke aanstelling van Matthieu Mahieu tot cipier op 29 april 1659. Notaris De Puydt meldde toen aan Van Aerde dat hij diende te vertrekken. Hij werd ontvangen door de knecht die beweerde dat zijn baas niet thuis was, wat de notaris beschouwde als een weigering. De raadsheren-fiscaal bij de Raad van Vlaanderen namen de zaak in handen. Zij stelden dat Mahieu was aangesteld op bevel van de Raad van Financiën. Bovendien was de afzetting van Van Aerde ingegeven door zijn misdragingen. Dit steunde op een eerder rapport van de fiscalen *touchant la mauvaise vie et mauvais traitement qu'il a fait aux prisoniers estant détenuz, qui selon toute apparence mérite chastoj et punition exemplaire*. De afzetting van Van Aerde op 16 oktober 1660 was ook ingegeven op grond van de nulliteit van het laatste contract waarop Van Aerde zich beriep. De verpachting te zijnen gunste was ongeldig omdat ze niet bij kerkroepen was afgekondigd. Verder werd de ontvanger-generaal van Vlaanderen niet geraadpleegd en waren de raadsheren-fiscaal niet op de hoogte gesteld. Van Aerde verkreeg zijn contract *onder den duim*, dus tersluiks, en bij anticipatie en binnen de termijn van zijn drie jaren pacht, namelijk op 17 december 1654, terwijl de pacht nog liep tot 15 mei 1657. Deze praktijk was verboden omdat de Raad van Financiën enkel de administrateurs en niet de eigenaars zijn van de vorstelijke goederen en dat de pacht dus niet bij anticipatie mocht worden toegestaan.

38

Op grond van dit alles zette de Raad van Vlaanderen Van Aerde af op 16 oktober 1660, maar die beslissing werd opgeschort door de Geheime Raad - daarom wendde Mahieu zich tot de Raad van Financiën die op 15 februari 1661 aan de raadsheren-fiscaal het bevel gaf om Mahieu in het bezit te stellen van zijn functie. Daarmee was de kous af, al tekende Charles van Aerde in 1662 nog bezwaar aan omdat zijn afzetting en de ontrechte beschuldigingen aan zijn adres meebrachten dat hij geen nieuwe job kon krijgen waardoor het levensonderhoud van zijn vrouw en kinderen in het gedrang kwam.

Een tiental jaren verliepen zonder dat er iets sporen naliet in de archieven, maar vanaf 1670 liep het mis. Matthieu Mahieu was intussen vervangen door Pieter Mahieu, mogelijk zijn zoon.³⁴

Op 3 november 1670 vond er een onderzoek plaats over de poging tot ont-snapping die leidde tot de dood van de gedetineerde Abraham Parmentier. Daniel Libaert, zoon van Pieter, 25 jaar oud en dienaar van de cipier Pieter Mahieu vertelde dat Parmentier depressief werd omdat hij de reden van zijn gevangenschap niet kende en omdat zijn vrouw hem na de eerste 14 dagen geen eten, lijnwaad en andere nooddrift meer bracht. De cipier liet hem dan uit medelijden de gewone portie en soms nog iets meer brengen voor 4 1/2 schelling per dag. Op 2 november was het om half 7 donker en regenachtig

weer. Plots hoorde de cipierster, wellicht de vrouw van Pieter Mahieu, enkele dakpannen vallen. Het bleek dat Parmentier erin was geslaagd op het dak te komen door gebruik te maken van een gebrekkig laddertje en door zich op te hijsen door zijn handen in twee verluchtingsleuven van de latrine onder de dakrand te plaatsen. Toen hij merkte dat zijn poging ontdekt was, gleed hij weg of liet hij zich opzettelijke vallen. Pieter van Durme, zoon van Pieter, 50 jaar oud, civiele gedetineerde en burgemeester van de gevangenis, maar recent afgedankt door de cipier, bevestigde in grote lijnen het getuigenis van Daneel Libaert. Volgens hem beklaagde Parmentier er zich over dat hij door zijn vrouw en zijn vrienden verlaten was en dat hij van honger en dorst moest omkomen. De portie die de cipierster hem liet bezorgen bestond uit twee stukken brood en een weinig boter, maar volgens hem waren ze van zemelen of gruis gemaakt en *soo hy seide die niet te connen in het lyf cryghen*. Hij kreeg ook niet genoeg klein bier en evenmin een beetje tabak. Bij zijn poging tot ontsnapping over het dak viel hij *stocke doot*. Meester Frans le Febure, zoon van Frans, 70 jaar oud en civiele gedetineerde, beklemtoonde dat de cipier, diens vrouw en hun knecht hun taak goed verrichtten en dat het recente ongeval hen niet kon worden verweten. Hoewel ook andere getuigen een gunstig getuigenis aflegden voor Pieter Mahieu en zijn vrouw, gaf de Raad van Vlaanderen op 4 november 1670 aan de procureur-generaal de opdracht de cipier in de gevangenis op te sluiten en een voorlopige vervanger te vinden. Al op 14 november 1670 verzocht een lid van de familie Van Aerde het Hof om cipier te mogen worden en na verloop van enige tijd werd hij aanvaard.

Intussen vond er echter nog een tweede ontsnapping plaats, nu van twee gedetineerden tegelijk, namelijk Mathieu le Deij, baljuw van Meteren, en diens kompaan Jacques Stuvaert. Dit feit betekende het einde van de loopbaan van Joanne Temmerman, dochter van Franchois, 33 jaar oud en echtgenote van Pieter Mahieu, cipierster van de gevangenis van het Gravenkasteel.

De ontsnapping vond plaats op 21 januari 1671. Philips van Cauwenberghe, zoon van Philips, de knecht van de heer van Vichte, verklaarde dat hij de beide personen leerde kennen toen hij in het Gravensteen kwam om zijn meester te dienen. Op de vraag of Le Deij en Stuvaert met de heer van Vichte omgingen, antwoordde de knecht dat Stuvaert soms met hem kaart speelde, maar dat Le Deij enkel toekeek. Jonker Anthone Philippe vanden Bossche, zoon van jonker Jan, heer van Vichte, vertelde dat Le Deij en Stuvaert hem op de bewuste dag op zijn kamer kwamen bezoeken samen met broeder Jan, een cellebroeder, met wie er wijn werd gedronken. Hij ging toen naar de keuken van de cipier om daar een pot bier te tappen en te drinken. De vrouw van de cipier betoonde hem haar blijdschap omdat zij de verlenging van hun pacht hadden verkregen. Kort nadien kwam de knecht van de cipier zeggen dat Le Deij en Stuvaert niet meer te vinden waren. Zij waren dus gevlucht en hadden een brief achtergelaten.

Meester Jan Pype, zoon van Jan, dokter in de medicijnen, 49 jaar oud, had Jacques Stuvaert op de binnenplaats zien wandelen met zijn mantel op de schouder. Hij toonde zich erg verwonderd over de vlucht omdat de vrouw van de cipier, die toen de functie van portier van de gevangenis uitoefende, diverse keren ging inspecteren in alle kamers en onder meer of er geen gereedschappen te vinden waren. Er werd hem gevraagd of hij wist dat er van elk van de twee deuren van de *cipirage* twee gelijke sleutels waren. Hij bevestigde dit en had gezien dat die werden bewaard in de middelste opening van een kastje naast de schouw in de slaapkamer van de cipier. Die had het tweede stel sleutels in het kastje gesloten omdat dokter Pype door die kamer diende te komen als hij in het klein achterkamertje ging slapen.

Joanne Temmerman, de echtgenote van Pieter Mahieu en cipierster van het Gravensteen, verdedigde uiteraard haar optreden. Zij had enkele dagen voordien het bezoek gekregen van broeder Guislain van het klooster van de augustijnen, die haar op het hart drukte goed toezicht te houden op Le Deij en Stuvaert omdat zij bij een smid Dhond in de Peperstraat een kopie hadden laten vervaardigen van de sleutels. Toen zij met de smid daarover sprak, ontkende hij dit ten stelligste. Zij sprak er met broeder Guislain over die haar bevestigde dat hij daarover discrete berichten had opgevangen. Zij zorgde dus voor meer alertheid, ook vanwege haar knecht. Zij ging op de bewuste dag omtrent 16 uur naar de kerk van Sint-Michiels samen met een kind van haar broer. Om 17 uur waren Le Deij en Stuvaert nog in de *cipirage* aanwezig. Nadat zij van hun ontsnapping had gehoord, ging zij kijken naar het kastje waar haar man de dubbele sleutels bewaarde samen met zijn papieren. Zij bemerkte dat er op het tafeltje ervoor een vuile voet stond en dat er een schilderijtje verschoven was en een kruithoorn gevallen. Zij liet het kastje openen door een smid en stelde vast dat de dubbele sleutels er niet meer in lagen.

Het eerste concrete verhaal over de ontsnapping kwam van Cathelyne de Reu, dochter van Vincent, 28 jaar oud en echtgenote van Jan de Mulder, een gedetineerde. Zij ging tussen 17 en 18 uur 's avonds voor haar man olie en andere waren kopen buiten het Gravensteen. Toen zij terugkwam, stond zij voor de eerste deur van de gevangenis. Plots kwamen er twee personen haastig naar buiten gelopen. Zij bleef wachten in de ruimte tussen de beide deuren tot de knecht van de cipier aankwam en haar binnenliet *up de plache*, dit is het open plein voor de civiele gevangenen. Zij zegde niets aan de knecht omdat zij geen kwaad vermoeden had, maar had er niet op gelet of de twee vluchtelingen een sleutel gebruikten.

Daniel Libart, zoon van Pieter, 25 jaar oud en dienaar van cipier Mahieu, bevestigde dat hij door zijn meesteres was gewaarschuwd voor een mogelijk vluchtpoging na de verwittiging door broeder Guislain. Hij lette veel beter op en bewaarde de sleutels nauwlettend, al kende hij niet het bestaan van

dubbele sleutels. Hij vernam de vlucht uit de mond van de vrouw van Jan de Mulder tussen de beide deuren, toen zij hem vertelde dat twee personen haar hadden binnengelaten. Hij ging meteen de kamers inspecteren en vond de beide mannen niet. Hij confirmeerde dat de cipierster omstreeks 16.30 uur naar Sint-Michielskerk ging en om 17 uur terugkwam en dat de beide ontsnapten toen nog aanwezig waren. Op de vraag wie Le Deij en Stuvaert zoal op bezoek kregen, antwoordde Libaert dat zij bijna dagelijks bezoek kregen van procureur Vander Spurt en van mijnheer Jacques vande Wyngaerde en diens vrouw, plus hun dienstmeid *diemen seght swer te wesen van kinde by den selven Le Dey*. Ook smid Dhond uit de Peperstraat kwam hen om de drie weken bezoeken.

Al bij al lijkt het duidelijk dat Le Deij en Stuvaert gebruik hadden gemaakt van de dubbele sleutels die zij uit het kastje hadden ontvreemd. Uiteraard verdedigde de echtgenote van Matthieu le Deij, baljuw van Meteren, haar man tegen de procureur-generaal. Haar man had 21 maanden lang gevangen gezeten zonder dat het proces werd gevoerd. Zij kon enkel vaststellen dat Le Deij gevlucht was uit de gevangenis, maar zij beklemtoonde dat dit gebeurde zonder braak en dat hij *heeft iuste reden gehad om hem te retireren als hy d'occasie schoone heeft ghesien*. De jurisprudentie stond hem dat toe omdat zijn voorarrest al te lang had geduurd. Zij bestreed ook het standpunt dat Le Deij zou worden verbannen als hij zich niet ter beschikking van het gerecht stelde, omdat dit enkel gold voor wie met geweld uitbrak.

Hoe dan ook, dit betekende het definitieve einde van het intermezzo-Mahieu. Daarna verscheen Joris van Aerde op het toneel.

Joris van Aerde

De familie Mahieu werd in 1671 als cipier opgevolgd door Joris van Aerde, zoon van Geeraert. Welke zijn familierelatie was met de fameuze Charles van Aerde, is nog niet bekend, maar qua brutaliteit deed Joris hem alle eer aan. In 1680 stelden de raadsheren-fiscaal onder de gevangen een onderzoek in over de klachten wegens wangedrag tegen cipier Joris van Aerde. De lijst is indrukwekkend.³⁵

Brutaliteiten

Een eerste reeks klachten had betrekking op pure brutaliteiten. Een eerste slachtoffer was Jacques de Smet, een voormalige deurwaarder bij het Hof. De cipier had hem gedurende zijn verblijf in de gevangenis geslagen met een groot koppel sleutels, gestoten en geschopt tot bloedens toe. De Smet had hierbij voortdurend om hulp geroepen. Hij wilde hierover klacht neerleggen

bij het Hof, maar Isabelle, de dochter van de cipier, had hem zijn rekest uit handen getrokken en gescheurd, met de woorden: *Wat wilt ghij vuytsetten? Comt, drinckt met mij een ghelas brandewijn.* Zij deden dit en De Smet beloofde haar: *Tuwen respecte zal ick dat laeten.*

Een ander slachtoffer was een zekere Roelants. De cipier kwam 's avonds bij hem op zijn slaapkamer en ging zich te buiten *door te slaen ende pletsen op sijne blootte billen*, wat als een zware belediging werd beschouwd. Bovendien had hij Roelants ook de nacht doen doorbrengen in de donkere put en hem een verblijf toegewezen *op de camer ghenaeempt het huijlecot*, twee plekken die door de gevangenen erg gevreesd werden. Er werden nog geen aanwijzingen gevonden waar het uilenkot was gelegen, maar naar vermoeden was het op een hooggelegen plek.

Joris van Aerde dekte het onbehouwen gedrag van Anthone Zoetaert af, een voormalige deurwaarder, maar ook een gevangene. Hij berispte of corrigeerde hem nooit, alhoewel Zoetaert de meeste gevangenen meermaals zware verwijten en beschuldigingen toestuurde. Hij gebruikte hem in feite als een instrument om de gevangenen het leven lastig te maken die hij zelf haat toedroeg. Zoetaert ging in de gevangenis op de vuist met meerdere lotgenoten en bekogelde hen met de bollen die voor het spel waren bedoeld. Een van de slachtoffer was Hendrik Sonnins. Toen hij een scheldpartij onderging, trok Sonnins zich terug in zijn slaapkamer, buiten het bereik van Zoetaert. Daarop ging de cipier met zijn zoon de kamer binnen, gevolgd door Zoetaert. De cipier kwam niet tussenbeide als die Sonnins een vuistslag in zijn gezicht gaf. Integendeel schoot hij Zoetaert ter hulp en gaf het slachtoffer ook een pak slaag. Intussen kwam de vrouw en de dochter van de cipier binnen; zij bleven maar roepen: *Steect hem inden put.* Toen Sonnins daarop door de cipier en zijn knechten werd vastgegrepen, zegde hij: *Hebbe ick misdaen, ick sal de boete betaelen.* Zoetaert, de oorzaak van alles, werd door de cipier niet gecorrigeerd, maar integendeel geprezen. 's Anderendaags 13 november 1680 kreeg Sonnins bezoek op de koer van de gevangenis. In het bijzijn van meerdere aanwezigen riep de cipier hem toe: *Indien ghij requeste presenteert, ga maer voort, ick zal u eenen gheesselijnghe op uwen rugge doen gheven*, met nog enkele verwijten als fielt en schelm.

Dreigementen

Een tweede reeks beschuldigingen was van financiële aard. Cipier Van Aerde bedreigde gevangenen die hem geld schuldig waren, zoals dat gebeurde met Gillis Huijbrecht, aan wie hij zei dat als hij hem niet binnen drie of vier dagen betaalde *ick u verlegghe van slaepstede ende steke op het huylencot*. Dat uilenkot was wel het ergste wat de gedetineerden kon overkomen.

Bedrog en afpersing

Een andere verdachtmaking tegen cipier Van Aerde was die van afpersing, waarvan bijvoorbeeld Carel de Schepper uit Temse en Abraham vander Donct, een landbouwer uit Nukerke in het Land van Aalst, het slachtoffer waren. In strijd met de ordonnantie van het Hof stond de cipier toe dat vrouwen bij hun man in de gevangenis kwamen slapen, zelfs als het criminele gevangenen betrof. Hij verhuurde hen zelfs kamers en stond toe dat de vrouwen er met hun kinderen kwamen wonen, wat door de andere gevangenen als hinderlijk werd ervaren. Soms vertikte de cipier het gedurende anderhalve tot twee weken klein bier in te leggen, ook al was dat de gewone drank. Zijn groot bier daarentegen verkocht hij voor twee stuiver per pot, alhoewel hij het een oortje (een kwart stuiver) goedkoper diende aan te rekenen dan in de herbergen omdat hij vrijheid van accijns genoot. Van Aerde beschikte over *cepier maeten*, dat zijn tinnen potten, maar die waren danig geblutst en zelfs niet geijkt waardoor het vermoeden rees dat ze niet hun behoorlijke maat bevatten.

Hij verplichtte ook alle gevangenen bij hun vrijlating drie stuiver per dag te betalen van *steencosten*, ook al kregen zij geen klein bier noch *pottaige*, dit is een dikke groentenpap met graan en soms met vlees of vis. Sommige gedetineerden bleven daardoor soms een dag lang zonder eten of drinken.

De cipier hield ook de sleutel in zijn bezit van de bus waarin de boetes van de gevangenen werd gedeponereerd. Bij ervaring wist men dat het bedrag niet klopte als de bus werd geopend.

Plichtverzuim

Nog een reeks beschuldigingen toonde aan dat cipier Van Aerde zijn verplichtingen tegenover de gevangenen niet nakwam. Hij liet geen herstellingen uitvoeren aan de vensters waardoor de arme gevangenen het in de koude winter niet konden uithouden met een enkel dekentje. Hij zorgde er zelfs niet voor dat er nieuw glas kwam in de kapel zodat de priester en zijn misdienaar te lijden hadden onder de wind. Daarbij hield de cipier onvoldoende brandhout ter beschikking.

Van Aerde ging ook in de fout tegen het reglement van 1637 door geen knecht in dienst te nemen om boodschappen te doen om de gevangenen van voedsel te voorzien. Die boodschapper werd traditioneel vergoed door hem hetzelfde bedrag te geven dat de arme gevangenen kregen uit de aalmoezenbus. De dienstmeid van de cipier ontving wél een dergelijk bedrag hoewel zij de gevangenen niet tijdig bediende. Zij waren dus wel verplicht andere boodschappers in te schakelen en die te betalen voor hun dienst. Die boodschappers en andere bezoekers moesten soms 10 of 12 keer aanbellen vooraleer

er werd opengedaan. Als zij terug naar buiten wilden, moesten zij soms een half uur wachten tot er iemand anders van buiten aanbelde.

Suicide of moord?

Het meest dramatische verwijt aan het adres van cipier Joris van Aerde was wat gebeurde met Jan de Cuypere. Meester Jan de Cuypere, advocaat, en Balthasar Schollenbergh, respectievelijk ontvanger en agent van de prins van Schwarzenberg, heer van het Land van Wijnendale, werden in 1675 in het Gravensteen opgesloten. Ingevolge een openbare verkoop op 28 maart 1673 in de herberg *Ter groener plaetse* nabij het kasteel van Wijnendale, lieten zij vanaf Bamis 1674 tot mei 1675 onwettig bomen en hout kappen in de domaniale bossen in en om Wijnendale. De Cuypere pleitte onschuldig en beweerde dat het om verdroogd hout ging of om bomen die toch dienden te worden omgehakt.³⁶ In wanhoop verhing hij zich op 9 februari 1680.

In de officiële versie van het gebeuren deed het Hof op 10 februari 1680 uitspraak in het criminele proces dat de raadsheren-fiscaal beroepshalve aanhangig maakten tegen het dode lichaam van Jan de Cuypere, wiens verdediging werd waargenomen door advocaat Tavernier. De overledene was aangehouden op bevel van de procureur-generaal van Vlaanderen die hem liet opsluiten om hem toe te laten het tegenbewijs van zijn schuld voor te leggen. Op 9 februari omstreeks 17 uur verkoos hij echter zichzelf het leven te benemen door wurging met een koord aan de deur van zijn cel. Het Hof paste voor die *ongoddelicke saecke* een voorbeeldige straf toe. Het dode lichaam van De Cuijpere werd van de binnenkoer van de gevangenis tot aan de trappen van het Gravensteen gesleept. Daar werd het met het aangezicht naar de aarde op een *hurde*, dit is een gevlochten mat, geworpen. Zo werd het lijk naar het galgenveld in Mariakerke gesleept en daar gehangen in *eene micke*, een gevorkte boom. Uiteraard werden alle goederen van de ongelukkige verbeurd verklaard.³⁷

Nu de andere kant van de medaille. In hun aanklacht tegen cipier Joris van Aerde vertelden de gevangenen dat de dood van Jan de Cuypere diens schuld was. Toen de gedetineerden naar het avondgebed gingen, werd de ongelukkige nog gezien voor het venster van de putten. Dit gebeurde op woensdag 1 februari 1679; omdat het winter was vond het gebed plaats omstreeks 16 uur. Toen de knecht van de cipier een tijdje nadien de gevangenen ging opsluiten, vond hij De Cuyperee niet in de put. Hij vertelde dit aan Van Aerde. Die ging toen in de putten - er waren er dus meerdere - met die knecht en enkele gevangenen. Zij vonden De Cuyperee *in eenen anderen put met een coorde (die dito Cuypere afghedaen hadde vanden hanghel) aen sijnen hals*. Een *hanghel* is een of andere haak of ophangstelsel. Van Aerde zegde: *Daer staet den bongher, den fielt heeft hem verhanghen*. De cipier overtuigde er zich niet van of De Cuyperee werkelijk overleden was en riep tot de omstanders dat zij

moesten weggaan. Toen sloot hij alles af en liet De Cuyperee daar staan met de koord om de hals hoewel de koord op meer dan twee handpalmbreedten *niet en was toeghestropt*. Dat er nog speling was, liet veronderstellen dat hij nog leefde en toen hij vier tot vijf uur daarna werd losgemaakt, voelde hij nog zeer warm aan. Als De Cuyperee inderdaad overleden was toen Van Aerde hem vond, zou hij niet zo warm zijn gebleven gezien de grote kou in die dagen. De gevangenen hadden de cipier en zijn vrouw nochtans gewaarschuwd, maar zij hadden daar geen oren naar en riepen: *'t Is eenen dief, fielt ende schelm*. Toch kreeg de cipier een attestatie van zijn onschuld, maar die kwam er tussen pot en pint. Daar kwam nog bij dat De Cuyperee een rapier met een zilveren gevest moest afgeven toen hij in de gevangenis werd opgenomen; de cipier maakte daarvan geen melding en hield het dus waarschijnlijk achter.³⁸ Tot zover de spontane reactie van de gevangenen.

Blijkbaar ging Van Aerde vrijuit, maar toch kreeg de zaak nog een staartje. Janssens Elinga, de advocaat van Jan de Cuyperee diende in de naam van François de Séclin een klacht in tegen de raadsheer-fiscaal omwille van de mensonterende behandeling van De Cuypere. Janssens had durven schrijven dat de juridische instanties de Cuyperee *soo langhen tydt ghedetineert hebben ghelaeten in stricte vanghenisse, erghens in een vuyl ende stinckende gadt*. Hij vond ook dat De Cuypere niet in de mogelijkheid was gesteld zich te verdedigen en dat dit de reden was waarom hij zich *door desperatie, verdriet ende impatentie 't leven benomen heeft, twelcke niet en soude ghebeurt syn soo verre de verweerders hemlieden tydelyck hadden ghequeten van het debvoir van hemlieden officie*. Omdat het Hof zich gekrenkt voelde door die formulering werd advocaat Janssens op 10 februari 1680 veroordeeld tot de betaling van de kosten van de behandeling van de betwisting.³⁹

De risico's van de stiel

De cipers kregen soms af te rekenen met de nadelen van hun beroep. Zo ook Joris van Aerde. Frans van Damme, baljuw van Vinkt, bracht op 3 januari 1671 de weduwe van Pieter Jan Bollaert naar de gevangenis; zij diende een schuld van 100 pond groot plus de intrest te betalen aan jonker Frans van Vichte. Cipier Joris van Aerde kreeg een melding van haar insolventie en vond dus dat het niet redelijk was haar langer in de gevangenis te houden. Dat betekende echter ook dat de cipier geen mogelijkheid zag om de 20 pond 5 schelling groot voor twee jaar gevangenskosten te recupereren. Hij vroeg aan het Hof haar te dwingen tot betaling of tot het aanstellen van borgen om haar dan te kunnen vrijlaten. Dit document werd haar op 13 februari 1674 thuis overhandigd; haar adres was op de Cellebroedersvest, waar zij dienstmeid was. Er werd haar gevraagd een inventaris van goederen in te leveren, zowel in het koninklijke als in het door de Franse vijand bezette gebied. De cipier vermoedde immers dat zij goederen bezat in het Land van Nevele, in dat van Aalst en in het Vrije van Brugge. Hij wilde absoluut vergoed worden

voor zijn werk, vooral omdat hij een zware pacht betaalde aan de overheid. Iets anders kon hij niet ondernemen omdat er in de *costume* van Gent hem niet toeliet haar op water en brood te zetten... *mits de vanghenisse niet en dient tot pene dan wel alleenelyck tot bewaernisse*.⁴⁰ Alles wijst erop dat de cipier achter zijn gerechtigde vergoeding kon fluiten.

Cipier Joris van Aerde werd nog eens het slachtoffer van een gelijkaardige zaak. Laureyns Verstraeten, een arme gevangene, zat vanaf 2 april 1666 ongeveer 10 jaar vast in het Gravensteen. Op 15 februari 1675 werd hij vrijgelaten. Zijn schuldeisers, de burgemeesters en schepenen van het Vrije van Brugge, gaven hun aanklacht op met het akkoord van de procureur-generaal van het Hof, en vereffenden de gevangeniskosten tot 15 september 1673. Ook de hoofdmannen, pointers en zettters van Koekelare lieten hem slaken op 9 februari 1675 en betaalden de *steenkosten* tot die dag, dit is aan 3 stuiver per dag, zonder vergoeding voor zijn bed, stro of voedsel. Verstraeten had ook nog een vluchtpoging ondernomen. Twee van zijn medevluchtelingen hadden bekomen *brieven van miserabele cessie* maar de cipier liet hen niet gaan omdat die beslissing door het Hof niet werd bevestigd, wat niet kon omdat zij geen geld hadden om dit te betalen. Verstraeten verwees naar *hunne lanckdurighe detentie blijvende alsoo int verdriedt ende aermoede met vrouwe ende kinderen, twelcke ten deele is gheweest de cause vanden vlucht van vanghenisse*. Cipier Joris van Aerde hield hem gevangen omdat hij Verstraeten beschouwde als een civiele en niet als een criminele gevangene en eiste dus een supplement voor zijn onderhoud. Verstraeten wendde zich tot het Hof om te worden vrijgelaten; hij presenteerde het verzoek zelf omdat hij zich geen advocaat kon permitteren. Hij beweerde dat de cipier niet gerechtigd was hem langer vast te houden. Van Aerde stelde enkel vast dat de gevangeniskosten steeds hoger opliepen en eiste ook twee slaaplakens en twee dekens op, terwijl Verstraeten stelde dat die aan hemzelf toebehoorden en dat de cipier hem enkel *een quaede wercken saerge* had bezorgd. Hoe de zaak afliep, is ons niet bekend, maar de zaak werd door de cipier gerekt, minstens tot het najaar 1679.⁴¹

Het verhaal van de ontsnapping van Laureyns Verstraeten en zijn gezellen eindigde voor hem weliswaar op 22 juni 1675 met een verbanning voor een jaar uit het graafschap Vlaanderen, maar dat betekende niet dat hij meteen het Gravensteen mocht verlaten.

Die ontsnapping bracht cipier Joris van Aerde in nauwe schoentjes. Hij was al in maart 1672 op het matje geroepen aangaande de ontsnapping van Lieven van Belle en Joos Schillaert. Op 29 november 1673 werd hij weer aan de tand gevoeld, nu omdat er liefst vier personen tegelijk het hazenpad hadden gekozen, namelijk Jeronimus Stevens, Jan Sorgeloose, Philips van Papeghem en Laureins Verstraete.⁴² De 50-jarige Van Aerde verdedigde zich terdege en stelde zichzelf in het best mogelijke daglicht. Hij had het drankgebruik van de

gevangenen onder controle, maar moest bekennen dat hij soms had toegelaten dat vrouwen de nacht kwamen doorbrengen met hun man. Er kwam wel nu en dan een gevecht voor, maar ook dat controleerde de cipier en zijn knecht, die konden beletten dat er eens touwen en ander materiaal werd binnengebracht met het oog op uitbraak. De vier ontsnapte gedetineerden vluchtten op 19 november, evenwel zonder enige braak te veroorzaken. Zij waren behoorlijk opgesloten in een kamer die was afgesloten door een klein muurtje ter hoogte van een grote manspersoon. Via dat muurtje ontsnapten zij langs een venster op de zolder boven hun kamer. Er bevonden zich nog vier andere gevangenen in hun kamer, die getuige waren van de vlucht, maar die zelf niet ontsnapten. Het Hof sprak de cipier weliswaar vrij, maar gaf hem de opdracht voortaan de gevangenen afzonderlijk op te sluiten in de put.

Laureins Verstraete, zoon van Joos, 56 jaar oud, landsman en voorheen wonend in Koekelare, vertelde, deed zijn relaas. Hij verbleef sinds 2 april 1666 in de stadsgevangenis van Brugge, maar op 15 september 1673 werd hij naar de gevangenis van het Gravensteen overgebracht. Hij ontsnapte samen met de drie anderen door een openstaand raam, wat enkel aan de slordigheid van de cipier moest worden toegeschreven. Gevangenen mogen immers ontsnappen als de cipier zo slordig is een deur of venster te laten openstaan. De cipier had zelf door zijn dochtertje het koord waarmee zij ontsnapten in de *cipirage* laten halen door Jeron Sanders, één van de ontsnapten. Het diende om emmers uit zijn waterput te trekken. Hiermee had Sanders, een schipper, hen de kunst van het klimmen aangeleerd. Buiten de Gentse stadspoort ging Jan Sorgeloose zijn eigen weg. De eerste avond sliepen de andere drie bij een zuster van Philips van Papeghem in Sint-Pieters-Esse. In Steenhuize waar van Papeghem woonde, verliet die hen, maar hij vond hen terug in Brussel. Zij kwamen te weten dat cipier Van Aerde in de buurt was en trokken naar Brugge. Bij Jeanneken, een vrouw die soms het lijnwaad van Stevens waste, had Verstraete ook papieren en geld in bewaring gegeven. Van Brugge gingen zij naar Damme, Sluis, Vlissingen en tenslotte weer naar Brussel. Daar dienden zij een verzoek tot gratie in, maar zij werden aangehouden.

Kort nadien, op 14 december 1673, rekende men ook de 40-jarige Jeronimus Stevens weer in. Hij was vrij schipper te Gent en deed toen zijn verhaal van de ontsnapping. Het oorspronkelijke plan om te vluchten kwam van Philips van Papeghem die hem al lang voordien had lastig gevallen met een plan om te ontsnappen. Vanuit hun gevangenskamer klommen zij op een muurtje en kwamen zo op de zolder boven hen en dan op een plat dak. Zij hadden van het dochtertje van de cipier een touw gekregen, dat haar vader gebruikte bij de waterput. Stevens had het touw in water gelegd om het te laten weken omdat een gezwollen touw meer houvast gaf. Hun uitrusting bestond uit nog een koord, een ijzeren haak, een houten hamer en een kleine beitel. Via een tuin stapten zij op een schuit. Na een bezoekje aan de vrouw van Stevens gingen zij op het Sint-Veerleplein horen of hun ontsnapping al was gemeld.

Daarna trokken zij rond naar Zevegem, Zelzate, Aardenburg, Middelburg en Brugge. Stevens wist nog te melden dat Laureins Verstraete ergens een weinig geld had gekregen, maar hij wist niet hoe.

Hoe de zaak tegen Joris van Aerde precies afliep, is niet bekend, maar veel belang heeft dat ook niet. De ergerlijke en zelfs misdadige gedragingen van Charles en Joris van Aerde illustreren alleszins tot welke misbruiken de gespannen situaties in de gevangenis van het Gravensteen aanleiding konden geven en misschien ook hoe schromelijk het permanente toezicht door de raadsheren-fiscaal tekort schoot, al waren het hun initiatieven die er uiteindelijk paal en perk aan stelden.

Ter afsluiting

Deze bijdrage illustreert wat er zich binnen de muren van de gevangenis van het Gravensteen afspeelde. Ze is zeker niet ontdaan van sensatie, maar men kan moeilijk iets anders verwachten in een met drama geladen omgeving als die van het Gravensteen. Ze biedt informatie aan de bezoeker over welke drama's er zich binnen de grauwe muren van het Gravensteen afspeelden en hoe zelfs de wildste fantasie tekort schiet bij het inschatten daarvan.

48

Weliswaar is dit overzicht niet academisch-exhaustief en niet theoretiserend aangaande het strafrecht, verre daarvan. Dit heeft te maken met het uitgangspunt: de historische nota's van Alfons van Werveke valoriseren. Het blijft belangrijk aan grondig archiefonderzoek te doen om de realiteiten van ons verleden in een juister daglicht te stellen. Daarvan was een archiefkenner en -fanaat als Alfons van Werveke (1860-1932) zich terdege bewust. De basis van de huidige benadering werd inderdaad door hem gelegd. Hij was een selfmade historicus die lang geleden overleed, maar die mij de weg toonde in zijn populariserende boek *Gedenkbladen uit het leven onzer voorouders*, in 1936 postuum verschenen als uitgave van het Willemsfonds nr. 171. Hij had het onderwerp al eerder behandeld in een werkje dat hij in 1913 in Gent publiceerde samen met Joseph de Waele, de architect van de restauratie van het Gravensteen, als *Château des comtes de Flandre à Gand: guide du visiteur*.

De talloze handgeschreven notities die Alfons van Werveke maakte tijdens lange dagen, weken, maanden en jaren werk in diverse archieven, bevatten een goudmijn aan gegevens voor wie het Gentse geschiedkundige veld wil betreden. De hoofdmoot ervan bevindt zich in het Gentse Stadsarchief als *Nota's van Werveke* en *Nota's Straten van Werveke*, maar ook in andere stedelijke instellingen. Het ware een blijk van terecht respect voor die eenvoudige, maar grote geleerde indien men alle notities op één plek kon bijeenbren-

gen. Met de huidige digitale hulpmiddelen kan dat geen probleem zijn. Dit is tevens een pleidooi voor het valoriseren van de notities van vroegere Gentse historici, onder meer om hun levenswerk verder te zetten.⁴³ Velen kunnen zich in dit licht een bescheiden partner voelen van Alfons van Werveke en dankbaar en vereerd zijn dat zij in hun bijdragen een deel van zijn notities mogen aanvullen. Uiteraard moet men ze actualiseren met moderne referenties, ze aanvullen met eigen bronnenonderzoek en ze een plaats geven in een verhaal. Ook dit werd in het voorgaande verhaal overvloedig geïllustreerd.

Opvallend is dat Van Werveke bij ons weten maar één keer verwijst naar het basiswerk over het Gentse strafrecht dat te zijner beschikking stond, namelijk: J.B. Cannaert, *Bydragen tot de kennis van het oude strafrecht in Vlaenderen*, Gent, 1835. Het bevat massaal veel gegevens en kon dus eventueel als secundaire bron worden aangewend, maar dit werd terzijde gelaten omdat het nadrukkelijk de bedoeling was het werk van Alfons van Werveke te valoriseren.

Afb. 6 - Alfons van Werveke

Noten

1. Archives Départementales du Nord, Lille, Chambres des comptes, nr. 288, Recettes générales de Flandre, 1 januari 1539 tot 31 december 1539, f. 279v;- Algemeen Rijksarchief Brussel (in het vervolg ARAB), Fonds Rekenkamers nr. 2735, Rekening van de ontvanger-generaal van Vlaanderen, 1 januari tot 31 december 1565, f. 189.
2. N.N., *Derden placcaet-boeck van Vlaenderen*, dl. 1, Gent, 1685, p. 213-217;- RAG, Raad van Vlaanderen, nr. 166, Resoluties van het Hof, 1625-1663, f. 158-163, d.d. 21 januari 1637, in de gevangenis gepubliceerd op 16 februari daarna, later opnieuw gepubliceerd en geafficheerd in de gevangenis op 9 juli 1749.
3. Een stuiver is het twintigste deel van een gulden van 40 groot en staat dus gelijk aan 2 groot. Een groot is het twaalfde deel van een schelling, waarvan er 20 in een pond groot gingen. In de ordonnantie van 1637 werden de twee munteenheden door mekaar gebruikt. Het pond parisis was dan weer het twaalfde deel van een pond groot.
4. RAG, Raad van Vlaanderen, nr. 166, Resoluties van het Hof, 1625-1663, f. 88;- SAG, Nota's Van Werveke (verder VW), bundel Gravensteen 1626-1650.
5. RAG, Raad van Vlaanderen, nr. 8594, Registers van criminele sententies, 1585-1641, f. 45;- VW, bundel 1587-1600.
6. RAG, Raad van Vlaanderen, nr. 165, Resoluties van het Hof, 1585-1624, f. 366.
7. ARAB, Fonds Rekenkamers nr. 21875, Rekening van de ontvanger van de veroordelingen van de Raad van Vlaanderen te Gent, 1 juli tot 1 november 1504, f. 8v;- VW, bundel 1501-1525.
8. RAG, Fonds Raad van Vlaanderen, Processen, bundel nr. 8885.
9. MONBALLYU, J. (ed.), *Filips Wielant, Corte instructie in materien criminele (1515-1516)*, Brussel, 1995;- zie www.kuleuven-kulak.be/facult/rechten/Monballyu/Rechtlagelanden/Vlaamsrecht/Wielantteksten/Wielantprcr1515.htm
10. RAG, Raad van Vlaanderen, Ontvangen brieven en minuten van verzonden brieven, nr. 243;- VW, bundel 1626-1650.
11. SAG, reeks 214 nr. 9, Bouc van den crime 1578-1581, f. 4;- VW, bundel 1575-1586.
12. RAG, Raad van Vlaanderen, nr. 8595, Registers van criminele sententies, 1671-1723, f. 150v;- VW, bundel 1676-1700.
13. SAG, reeks 400, Stadsrekeningen van Gent nr. 21, 1467-1468, f. 252v;- VW, bundel 1451-1475.
14. RAG, Fonds Oudburg nr. 708, enveloppe, papieren zonder waarde, 17de-18de eeuw;- VW, bundel 1651-1675.
15. RAG, Raad van Vlaanderen, Ontvangen brieven en minuten van verzonden brieven, nr. 228 - 12 november 1626;- VW, bundel 1626-1650.
16. RAG, Raad van Vlaanderen, Ontvangen brieven en minuten van verzonden brieven, nr. 309, 1650-1659 - 11 april 1650;- VW, bundel 1626-1650.
17. RAG, Raad van Vlaanderen, nr. 166, Resoluties van het Hof, 1625-1663, f. 22v;- VW, bundel 1626-1650.
18. RAG, Oudburg nr. 205, Resolutieboek 1635, f. 77;- VW, bundel 1626-1650.
19. RAG, Fonds Oudburg nr. 708, Enveloppe, papieren zonder waarde, 17de-18de eeuw;- VW, bundel 1701-1750.
20. RAG, Raad van Vlaanderen, nr. 166, Resoluties van het Hof, 1625-1663, f. 7;- VW, bundel 1601-1625.
21. RAG, Fonds Raad van Vlaanderen, nr. 165, Resoluties van het Hof, 1585-1624, f. 17 - akte van 29 oktober 1585;- VW, bundel 1575-1586.
22. RAG, Fonds Raad van Vlaanderen, nr. 165, Resoluties van het Hof, 1585-1624, f. 33 - akte

- van 21 maart 1586;- VW, bundel 1575-1586.
23. VAN VAERNEWIJCK, M., (Vanderhaeghen, F., ed.), *Van die beroerlicken tyden*, Gent, 1872, dl. 1, p. 11-12;- DE POTTER, F., *Dagboek van Cornelis en Philip van Campene: behelzende het verhaal der merkwaardigste gebeurtenissen, voorgevallen te Gent sedert het begin der godsdienstberoerten tot den 5en april 1571*, Gent, 1870, p. 6;- VW, bundel 1563-1575;- VW, bundel 1626-1650.
 24. DE POTTER, F., 1870, p. 171-172 & p. 198-199;- VW, bundel 1563-1575.
 25. RAG, Raad van Vlaanderen, Ontvangen brieven en minuten van verzonden brieven, nr. 228;- VW, bundel 1626-1650.
 26. RG, Raad van Vlaanderen, nr. 8594, Registers van criminele sententies, 1585-1641, f. 125 - 8 februari 1614;- VW, bundel 1601-1625.
 27. RAG, Raad van Vlaanderen, nr. 7519, Registers van sententies en appointementen interlocutoire, 1507-1509, f. 128v;- VW, bundel 1501-1525.
 28. RAG, Oudburg, nr. 202, Resolutieboek 1632, f. 79.
 29. RAG, Fonds Raad van Vlaanderen, Processen, bundel nr. 11977.
 30. RAG, Fonds Raad van Vlaanderen, Processen, bundels nr. 22174 en nr. 22159.
 31. Voor de gegevens over de aanklachten tegen Charles van Aerde, zie: RAG, Raad van Vlaanderen, Processen, bundel nr. 7332;- RAG, Raad van Vlaanderen, Processen, bundel nr. 22159;- RAG, Fonds Raad van Vlaanderen, Processen, bundel nr. 22172;- RAG, Raad van Vlaanderen, Processen, bundel nr. 22174;- RAG, Raad van Vlaanderen, Ontvangen brieven en minuten van verzonden brieven, nr. 330 - 14 maart 1661 en 15 juni 1661.
 32. De kerkgang was een katholieke gewoonte dat de vrouw een tijd na de geboorte naar de kerk ging om daar te worden gezegend zodat zij niet meer 'onrein' was en dus weer onder de mensen mocht komen en naar de kerk gaan.
 33. RAG, Raad van Vlaanderen, Processen, bundel nr. 22174.
 34. RAG, Raad van Vlaanderen, Processen, bundel nr. 31960.
 35. RAG, Raad van Vlaanderen, Processen, bundels nr. 3134, nr. 7332 en nr. 22378.
 36. RAG, Raad van Vlaanderen, Processen, nr. 22317. Het dossier is een interessant houthakkersverhaal over noodzakelijke versus onwettige kap, maar dat doet hier niet ter zake.
 37. RAG, Raad van Vlaanderen, nr. 8595, Registers van criminele sententies, 1671-1723, f. 80.
 38. RAG, Raad van Vlaanderen, Processen, bundel nr. 22378.
 39. RAG, Raad van Vlaanderen, nr. 8571, Registers van criminele sententies, 1678-1685, f. 55v en f. 80.
 40. RAG, Fonds Raad van Vlaanderen, Processen, bundel nr. 16341.
 41. RAG, Fonds Raad van Vlaanderen, Processen, bundel nr. 16481.
 42. RAG, Raad van Vlaanderen, nr. 8570, Registers van criminele sententies, 1671-1678, f. 164,165 en 167;- RAG, Raad van Vlaanderen, nr. 8595, Registers van criminele sententies, 1671-1723, f. 63.
 43. Zie ook: LIEVOIS, D., De historische nota's in het Gentse Stadsarchief, in: Archiefink, jg. 2, nr. 4;- MEERSSEMAN, S. e.a., *Gent van den oudsten tijd tot heden. Registers op het werk van Frans De Potter*, in: *Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, dl. XXVII, Gent, 2002, p. 23-24. De auteur dankt de verantwoordelijken en het personeel van het Rijksarchief en van De Zwarte Doos, beide te Gent, en tevens Adrien Brysse, secretaris van de Koninklijke Bond der Oost-Vlaamse Volkskundigen voor hun bereidwillige en efficiënte hulp.
 44. Occusam es as voluptia nobis dit velluptatet volorecte consequē nihilitas exeribusa a quae niatust que dolorib erchiciet et aut ipsam suntio culla quatur molupta turem. Officaest, eniasitatis et faccae estrum, sitatib eribus, nis eniat occusae natibus et volupta consequam eum quam, consequē voloria musciist lam voluptae delecus anditatis andem

illuptam aut occumque porepratia velignist eos et et omni sanisti doloribus doluptas mo dendit lit dolum aciam, same sinctum qui tem fugiam, as sumendus dolut doluptatist, tenet, nonsecu lluptatet aut quodipsum nusaniendit laborest, etusant isquam is eum et lit reictus.

45. Udanis aborro beateseque que preri denis es seri officip ienimust que nullacc uptur?
46. Bore dolore proruptas ut et, quis quia digent qui audam a parcipsum quiatur iorem. Ota- quid que verionsequi num int voluptusae volupta tasitas quaerum volorei ciatus vitatur itaquat umquia de sa simodit, suntis qui te pe estio bero odianihitas solorem oloria qui ipsam, utas aut voleni quaerion nus estionse consedit eum repraer uptaque nisinve li- gentemquae sapeles tiatia dolupta ipsant quiant, occusandi dolupti oribust rescia aut et, conet ad etur?
47. Id et, cuptur autaquas mos qui dolestestrum litatet volupic itaesto officimi, to denempore voluptisint fugiam quist, as dolo moditat acit liqui vere pre inimenti rera simolor escium

OVER VITSEN, SPELT, BRAAKLOOF EN RAPEN

Danny Mattens

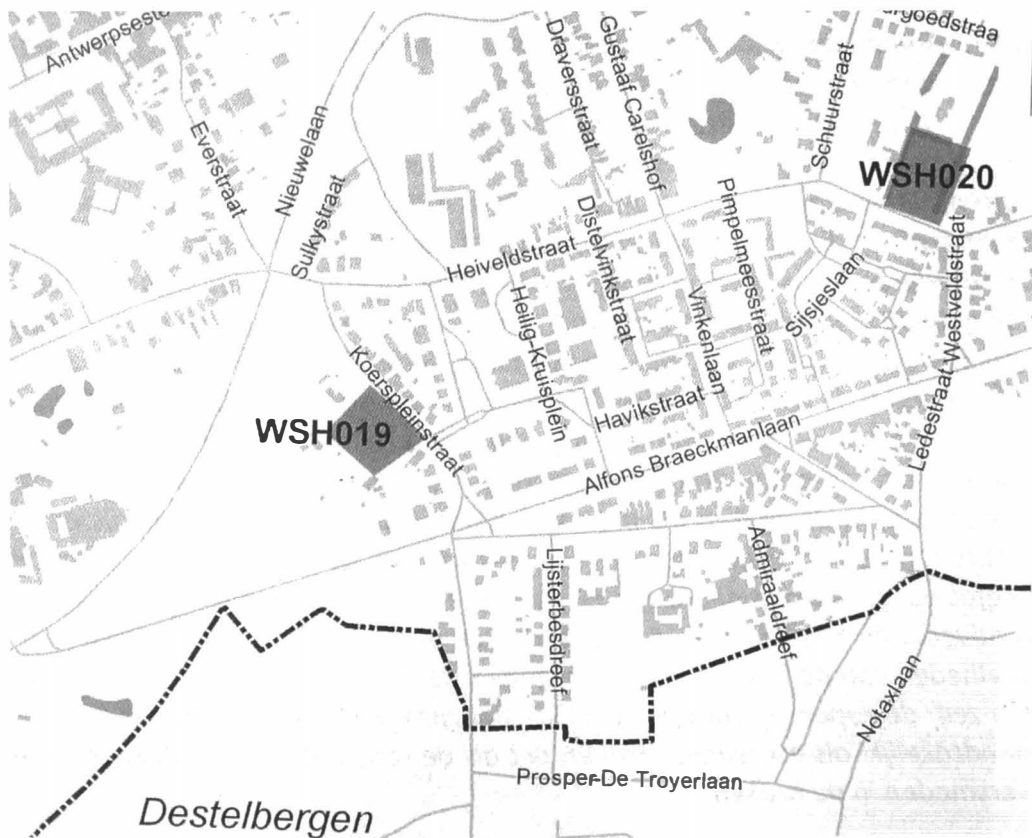
Samenvatting

Op de van nature arme gronden van zandig Vlaanderen werden vruchten gekweekt die heden ten dage bijna vergeten zijn. In dit artikel worden ze besproken aan de hand van archiefbevindingen uit het Westveld (vroeger Heiveld) in Sint-Amandsberg. De aldaar gelegen uitbatingen produceerden gewassen typisch voor dergelijke gronden. Die waren, zoals de graansoort spelt, weinig eisend of ze konden gecombineerd worden met graanteelt. Op die manier slaagde men er in granen als hoofdvruucht te kweken zonder de gronden uit te putten. Vitsen komen de vruchtbaarheid van de gronden ten goede doordat ze stikstof uit de lucht capteren. Braakloof ingezaaid samen met granen en bestaande uit onvolgroeide raapplanten met knolletjes en bladeren (het loof) kon geteeld worden voor groenbemesting om in te ploegen of als voeder voor herkauwers. De plant verrijkte de gronden die na de oogst anders braak lagen, vandaar de naam braakloof. De mest van de met loof gevoederde dieren werd hoog gewaardeerd om op zijn beurt de productiviteit van de gronden nog eens te verhogen. Raapzaad gewonnen uit doorgesloten planten werd aangewend in de keuken als bron van plantaardige vetten en ook als energiebron in de vorm van lampolie voor verlichting. De afvalproducten van de oliefabricage werden gedroogd en verkocht als 'oliekoeken', krachtvoer voor rundvee... en het daarmee gevoederde vee produceerde zelf nog extra hoeveelheden van de in zandstreken zo gegeerde mest. Tenslotte zijn er de knollen zelf, de rapen en raapjes, voor de doorbraak van de aardappel 'broodnoodzakelijk' als mensenvoedsel en net als de raapstelen ook actueel niet te versmaden in de keuken.

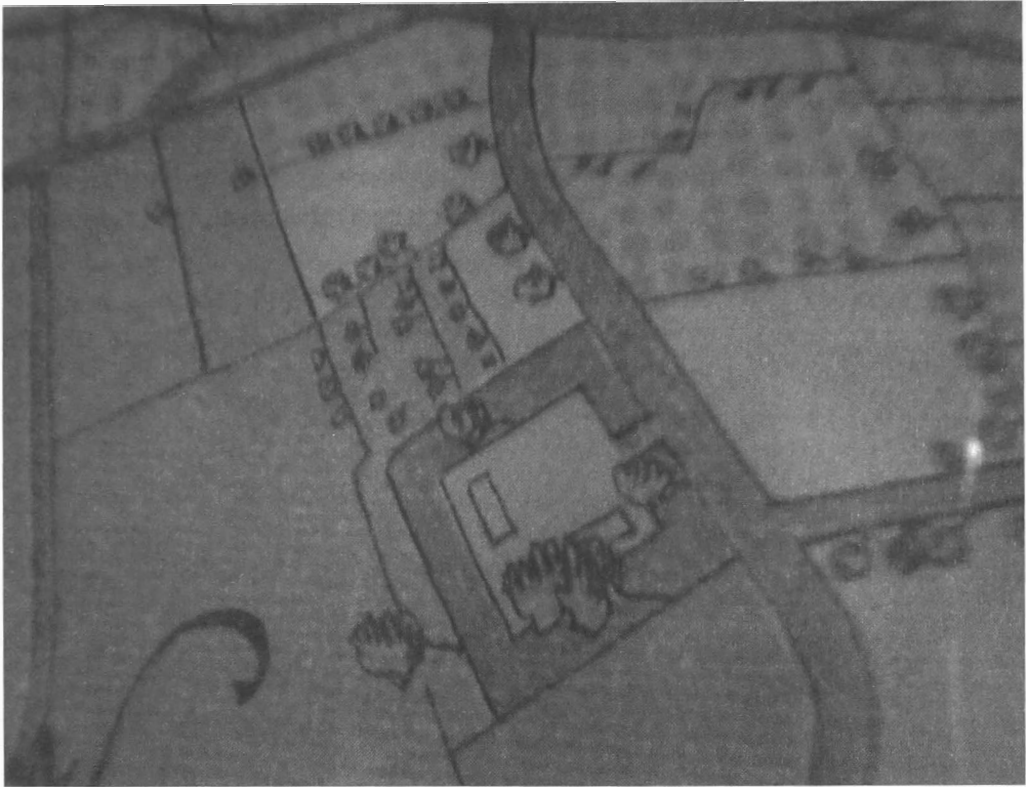
Inleiding

Het huidige Westveld, een wijk van de Gentse deelgemeente Sint-Amandsberg, was een gebied met schrale gronden, iets waar 'veld' en de oudere naam Heiveld en het actuele toponiem Heiveldstraat naar verwijzen. Ondanks de zandige, slechts matig vruchtbare bodem, waren er destijds (13de-20ste eeuw) een aantal boerderijen actief. De meeste ervan zijn nu verdwenen. Een belangrijke verdwenen hofstede was het Goed te Roosbroeken. En dan was er natuurlijk nog het Schuurgoed, bij het grote publiek beter gekend dan de voorgaande¹.

Op beide hofsteden werden een aantal gewassen gekweekt die typisch zijn voor zand- en zandleemstreken. In eerste instantie waren dat de graangewassen die tot de grote familie van de grassen behoren: gerst, rogge, haver en ook spelt, maar geen tarwe. Daarnaast waren er de vitsen van de leguminosenfamilie (peuldragers zoals erwten en bonen) en de rapen uit de grote plantenfamilie van de koolachtigen. Vooral deze laatste zijn typisch voor de armere gronden van de Vlaamse zandstreek. Ze vormen zo het zogenaamde braakloof aangewend om de vruchtbaarheid van de gronden te verbeteren.

Afb. 1. Locatie van de twee boerderijen (omwalde sites) weergegeven in het boek *Van walsites en speelhoven* (Stad Gent, Zwarte Doos, Gentbrugge, 2008, kaart 6 - XIV). WHS 19 is het Goed te Roosbroeken en WHS 20 is het Schuurgoed.

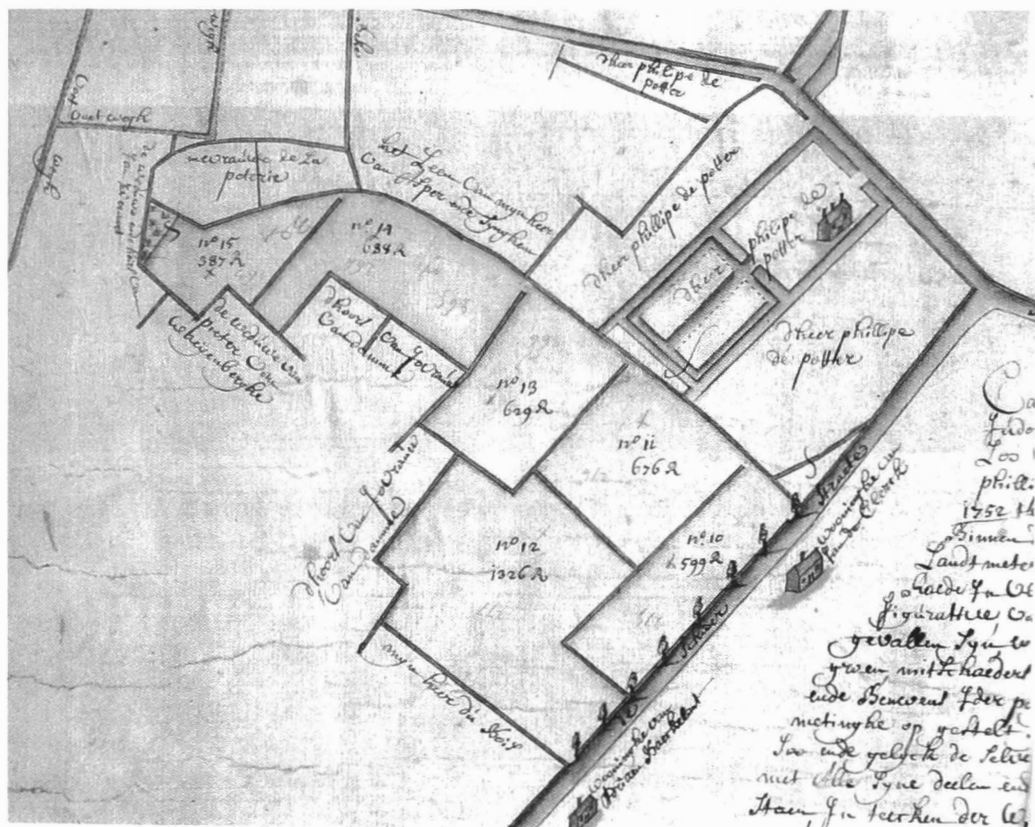

Afb. 2. Goed te Roosbroeken in 1619 (fragment uit de kaart van de Vrijheid van Gent door Jacques Hoorenbault, in 1900 nagetekend door Armand Heins, Stadsarchief Gent, Atlas Goetghebuer).

Afb. 3. Schuurgood in 1760 eigendom van Philippe de Potter (fragment kaart Carolus Benthuyts met het noorden onderaan weergegeven, Stadsarchief Gent).

Over de kweek van de hier opgenoemde gewassen in het bestudeerde gebied hebben we volstrekte zekerheid, omdat ze met naam en toenaam in archiefdocumenten worden genoemd. De belangrijkste gids bij de interpretatie van alles wat met oude landbouw te maken heeft in onze contreien is ongetwijfeld Paul Lindemans met zijn *Geschiedenis van de landbouw* uit 1952. Veel informatie verwerkt in het hiernavolgende werd uit dit tweedelig werk gehaald.

Afb. 4. Schuurgoed met toegangspoort en brug boven de wal, zoals weergegeven door Armand Heins in 1904 in zijn *Vieux coins de Fandre*).

Vitsen

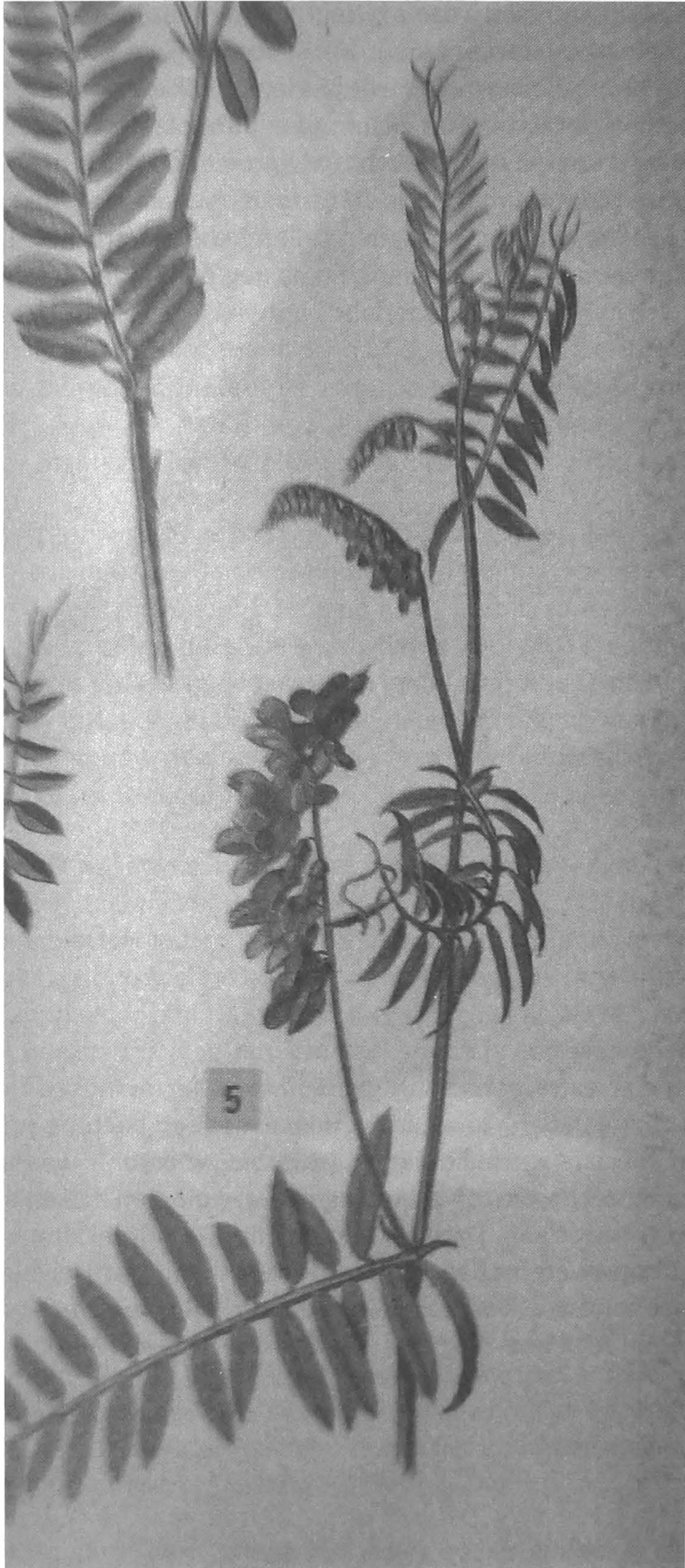
In een pachtcontract van 1437 verpacht Claes de Crane² het Goed te Roosbroeken aan Jean Sey en diens echtgenote Jehanne Wesemale. Het verdwenen Goed te Roosbroeken³ is te situeren langs de huidige Koerspleinstraat in Sint-Amandsberg. De totale oppervlakte van het goed bedroeg ongeveer 43 ha, een zeer aanzienlijke oppervlakte voor onze streken.

Naast rogge en gerst werd er nog een derde gewas gekweekt dat zelfs een toponiem opleverde, het *vits stuck*. Het gaat dus om vitsen. De taalkundigen van Veen, van der Sijs en de Vries omschrijven vitsen als een soort linzen, een

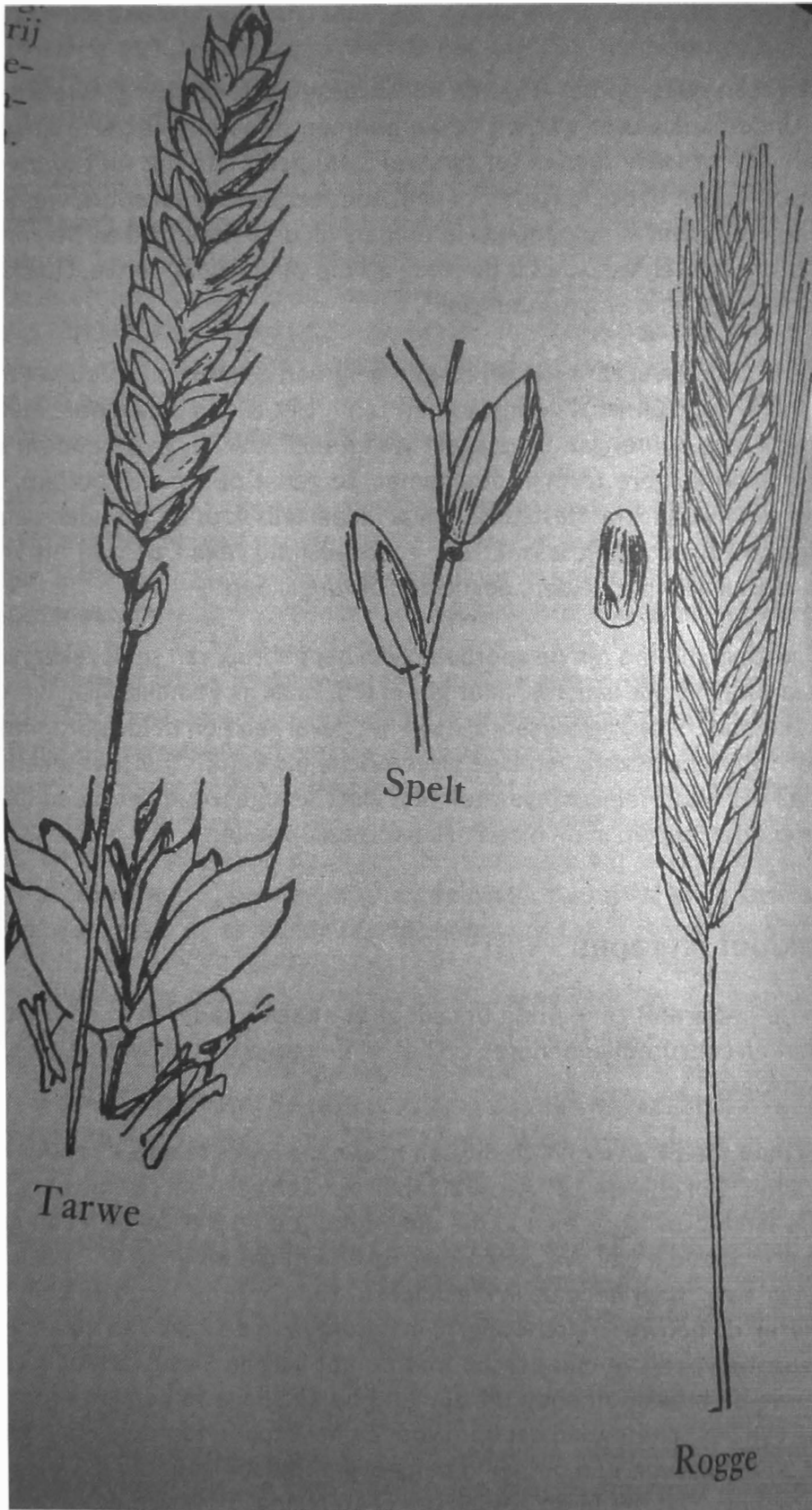
peulvrucht⁴. De plantnaam *vitse* afgeleid van het Latijnse *Vicia cracca*, wat vogelwikke betekent (*cracca*: kraai). Het woordje *Vicia* komt volgens Kleijn dan weer van het Latijnse *vincire*, wat binden of wikkelen betekent, wat verwijst naar het feit dat deze plant zich rond andere planten slingert omdat de stengel te zwak is om zelfstandig rechtop te groeien⁵. Het woord *vincire* werd in de Romeinse tijd, toen het door de Germanen werd opgepikt, nog uitgesproken als *winkire*, wat de Germanen zullen hebben verbasterd tot wat nu wikke is. Later werd uit het Romaans/Frans nog een ander woord ontleend: *vetche*, wat zich in het Middelnederlands ontwikkelde tot *vitse*⁶. *Vitsen* is ook een werkwoord met de betekenis van vlechten, zoals in het vlechtwerk dat gebruikt werd bij de bouw van schuren en huizen in vakwerk en later dan dichtgeplakt met leem. Het werkwoord verwijst dan ook weer naar de eigenschap van deze plant die zich als het ware vlecht tussen andere structuren.

De plant bereikt een lengte van 30 cm tot 2 meter. Ze is winterhard en bloeit in paarse trossen, van juni tot en met september. De zaadjes zitten in doosjes in de vorm van een peul die tussen de 1 en 2,5 cm lang zijn⁷. De beroemde botanicus Rembert Dodoens noemt het een lastig onkruid. Als het tussen rogge terecht komt geeft dit aan het roggemeel een slechte smaak. Die zelfde Dodoens kent aan de plant wel een helende werking toe. Het is volgens hem aangeraden de plant met wijn te mengen en op een wonde aan te brengen om de genezing te versnellen. Het zou een ontsmettende werking hebben.

Vitsen worden tegenwoordig nog gemengd in duivenvoer en dit a rato van 3 à 6 %⁸. Het gaat hierbij om krachtvoer. Vroeger werd de plant veel ruimer aangewend als veevoeder en groenbemester⁹, wat op het Heiveld, nu Westveld, ongetwijfeld welkom was gezien de magere, schrale grond in dit gebied. Vitsen werden ingezaaid na een rudimentaire bewerking, het lichtjes breken van de grond. Bedoeling was in eerste instantie dat de plant stikstof in de grond zou brengen wat extra bemesting gaf. Sommige leguminosen - vogelwikke of vitsen, is daar een van - leven in symbiose met een bacterie (genus *Rhizobium*) die in speciale wortelknolletjes (rhizobia) voorkomt waarin luchtstikstof wordt omgezet in stikstofverbindingen. Deze planten maken als het ware hun eigen kunstmest aan. Dat was een belangrijke ontdekking van de 19de-eeuwse landbouwwetenschap. De 'zandboeren' van het Heiveld en elders in de Vlaamse zandstreek wisten daar uiteraard niets van, maar de gunstige werking hadden ze al heel lang empirisch vastgesteld en ruim toegepast.

Afb. 5. Vogelwikke. Tufted vetch (*Vicia cracca* - Papilionaceae) (in :Vogelwikke <http://www.ideboda.nl/index.html> - Irene's website)

Afb. 6. fragment van een aar van spelt vergeleken met twee beter bekende broodgraansoor-
ten.

Spelt

Naast vitsen werd op het Goed te Roosbroeken ook *taerwe* gekweekt. Volgens Lindemans wordt wat wij tarwe noemen in oudere teksten omschreven als *fine* of *witte taerwe* (of *teruwe*)¹⁰. Hij geeft aan dat met *taerwe* de graansoort spelt bedoeld wordt¹¹. Spelt, een zeer oude graansoort, was lange tijd vergeten maar is nu opnieuw in opmars bij de betere bakker. De verwerking, bij de bakker, van spelt is dezelfde als die van gewone tarwe. Qua rijstijden en dergelijke is er geen verschil¹².

Spelt wordt ook wel eens het verborgen oergraan genoemd. Zo zou het reeds vóór 7.000 voor Christus voorgekomen zijn¹³. Het is een graansoort met betrekkelijk lage opbrengst. Deze soort vraagt niet zoveel van de bodem en is daardoor op langere termijn duurzamer. Ze gedijt op slechte bodem, zelfs zonder al te veel extra meststoffen, wat ideaal was voor de gronden van het huidige Westveld. Spelt is ook zeer goed bestand tegen ziekten en vraagt geen gebruik van herbiciden, pesticiden of fungiciden¹⁴.

Naar gezondheid toe zijn de voordelen van het gebruik van spelt zeker niet te verwaarlozen. Spelt is echter niet glutenvrij, maar is gemakkelijker verteerbaar dan andere tarwesoorten, zelfs in het geval van een milde glutenintolerantie¹⁵. Spelt heeft ook een lage glycemische index (55¹⁶). Dit betekent dat de snelheid waarmee koolhydraten hun glucose afgeven in het bloed laag is, zodat er geen pieken in de bloedsuikerspiegel optreden.

Braakloof en rapen

De in de ondertitel genoemde braakloof en rapen¹⁷ kaderen in de teelt van voeder- en consumptiegoederen op het Schuurgoed op het Westveld te Sint-Amandsberg.

Het Schuurgoed is een oude omwalde hoeve die reeds in de 13de eeuw werd vernoemd¹⁸. Of er in de 13de eeuw al rapen werden gekweekt is onwaarschijnlijk. De landbouw legde zich in die tijd vooral toe op het kweken van graan en vee, groot en klein. We weten met zekerheid dat dit in de 16de eeuw wel het geval was, meer bepaald in Ketsbage. In 1524 bekomt Jacop de Commere (Comere), de eeuwige relschopper¹⁹, in beroep, van de Raad van Vlaanderen, een gunstig vonnis in een geschil met de abt van de Sint-Baafsabdij. Jacop weigerde de braaklooftiende uit zijn land op Ketsbage te betalen omdat dit afhing van het Schuurgoed dat hem voor de helft toebehoorde en tiendenvrij was²⁰. Ketsbage was een omheind perceel grond dat eigendom geweest was van ene Kets. Dat het in dit geschil om centen ging, 10 % van de opbrengst, was ons meteen duidelijk. Lange tijd vroegen wij ons af wat er met *braakloof* werd bedoeld. Lindemans bracht de oplossing. In de tijd van de Romeinen

kende men twee vormen van rapen: de consumptierapen en de stoppelknollen. Vanaf de 15de eeuw kwam er een derde vorm bij, namelijk het braakloof (ook gekend onder andere benamingen: raapkruid, stoppelkruid, stoppelloof, of kortweg loof)²¹.

Rapen werden gezaaid op een graanstoppel die lichtjes gebroken werd en onmiddellijk dik met raapzaad werd ingezaaid²². De jonge plantjes werden niet uitgedund. Deze handelwijze zorgde bijna automatisch voor een uitbreiding van de intensieve melkveeteelt. Vooral het loof, het braakloof, was hierbij van belang. Het braakloof werd laat in de herfst ingezaaid en gaf het jaar daarop betrekkelijk vroeg een oogst. Het land waar het braakloof groeide werd na de oogst van het graan in Vlaanderen meestal voor beweiding gebruikt. Waarschijnlijk was dit op Ketsbage ook het geval.

De uit deze landerijen gewonnen rapen werden aanvankelijk in de keuken gebruikt. Na de opkomst van de aardappel, op het einde van de 18de eeuw²³, werden in eerste instantie de raapschillen en later de volledige raap in de "bras" verwerkt die als veevoeder voor het vee op stal aangewend werd.

Het gebeurde vrij dikwijls dat men rapen met de granen mee zaaide²⁴. Dit gaf als extra voordeel dat de graanvelden gemakkelijker onkruidvrij werden gehouden. De granen werden met de pik en handzeis geoogst. Dit houdt in dat de overblijvende stoppel vrij lang is en dat het daartussen groeiende braakloof niet werd afgesneden²⁵. Het vee werd vervolgens op de stoppel gelaten zodat het zich te goed kon doen aan de stoppel en vooral aan het loof. Dit dreef de zeer plaatselijke mestproductie op zodat de boer in kwestie op dit perceel geen extra mest hoefde aan te voeren voor zijn volgende teelt²⁶.

De raap werd dus ook als voedsel voor de mens gebruikt. Nu behoort de raap tot de categorie van de vergeten groenten. *Ons Kookboek* (KVLV) haalt in 1968 slechts twee bereidingen aan: gestoofd met een beetje suiker en gekookt met een witte saus. De raap is volgens ons een ingrediënt dat niet mag ontbreken in een smakelijk hutsepot. Verder is de raap natuurlijk ook een aangename versnapering voor het paard van Sint-Niklaas. Voor het einde van de 18de eeuw at men rapen in combinatie met heel veel bonen, met allicht heel wat winderigheid tot gevolg. Later verving de aardappel de raap en at men aardappelen met een fel teruggedrongen hoeveelheid bonen. Knollen zoals rapen en aardappelen dienden, volgens het volksoverlevering bij afnemende maan te worden gezaaid of gepoot²⁷.

Naast de knollen komen ook de stengels en bladeren in aanmerking voor menselijke consumptie. Zo wordt in de Italiaanse keuken het gerecht *orechiette con cime di rapa* klaargemaakt en gegeten. De *orechiette* is pasta in de vorm van schelpjes of oortjes zo je wil; de *cime di rapa* zijn de stengels met blad van de rapen die gestoofd zoals spinazie bij de pasta worden geserveerd.

Vooral de stengels schijnen de smaak van de rapen in geconcentreerde vorm te bezitten, zodat die een scherpe, mosterdachtige smaak geven²⁸.

Rapenknollen kunnen vrij lang bewaard worden (2 tot 4 maanden) door het inkuisen of inkisten van de knollen in een bak zand in de kelder. Jonge of meirapen kunnen perfect worden ingemaakt²⁹. Conserveren in zout of door fermentatie zijn andere mogelijkheden om rapen te bewaren.

Rapen hebben een lage voedingswaarde want ze bestaan hoofdzakelijk uit vocht. Ze zijn echter wel rijk aan onder andere vitamine A, calcium en fosfor³⁰. Ze zouden ook een afdoend middel zijn tegen okselgeur en voor de mannen zouden ze doeltreffend zijn tegen prostaatproblemen. Rapen zijn ook een probaat middel voor het verlichten van problemen met de ademhaling³¹, maar ook bij gewrichtsontstekingen, nierstenen en blaasontstekingen. Je kan er ook zwaarlijvigheid mee te lijf gaan. Laat ons het er op houden dat het eerder preventieve middelen zijn dan effectieve geneesmiddelen.

In de late middeleeuwen was raapzaad een nieuw product. Het zaad van de variëteit *Brassica rapa rapifera* werd gewonnen uit de doorgeschoten voederrapen. Raapzaad was ronduit duur te noemen. In sommige gevallen was raapzaad een middel om een deel van de pacht te vereffenen. In andere gevallen werd raapzaad doelbewust gezaaid om het volgend jaar een voldoende hoeveelheid van dit kostbare goedje op voorraad te hebben³².

Uit het raapzaad werd olie geperst. Raapzaadolie werd in de keuken gebruikt als bakmiddel, zoals tegenwoordig olijfolie, maar werd al gauw door smout en nog later door boter vervangen. Naast keukentoepassingen werd het product aangewend als lampolie. Volgens van Haaster werd dat zelfs de belangrijkste bron van verlichting. Lindemans spreekt dit tegen.

Al gauw werd raapzaadolie voor verlichting vervangen door roetkaarsen (vetkaarsen) en later door koolzaadolie. De opbrengst van koolzaad is immers groter en de zaden zijn rijker aan olie. Raapzaadolie werd vanaf toen bijna alleen nog gebruikt als brandolie voor het godslampje in de kerken en kapellen³³.

De aanmaak van raapzaadolie bracht heel waardevolle bijproducten met zich mee, de zogenaamde 'koeken' of 'oliekoeken', die dan weer verhandeld en gebruikt werden als veevoeder³⁴. Dit kwam de veeteelt en daarmee ook de mestproductie ten goede. De mest was een bittere noodzaak voor de vrij arme gronden als die van het huidige Westveld.

Noten

1. Volgens de voorhanden zijnde documentatie lijkt het Goed te Roosbroeken belangrijker dan het Schuurgoed. Verder onderzoek dringt zich hier op.
2. De familie de Crane zal gedurende ongeveer 300 jaar actief blijven op het huidige Westveld. Daarna verhuizen ze naar het Mechelse waar ze door overerving de heerlijkheid Heyselaer in handen krijgen. De familie bestaat nog steeds onder de naam de Crane d'Heyselaer. Telgen uit de familie de Crane, en later de Crane d'Heyselaer, hebben steeds behoord tot de betere klasse uit de maatschappij (schepenen, burgemeesters, advocaten, ...). Wat betreft het huidige Westveld was vooral Jacques de Crane, en later zijn kinderen (met name Marie Justine de Crane in het bijzonder), van belang. Zij hadden zowat overal eigendommen, o.a. te Eeklo, Evergem, Lede en dus ook te Oostakker. Enkele leden waren ook heer van Scheppers, onder Grammene. De familie draagt in haar wapenschild een kraanvogel.
3. Het Goed te Roosbroeken wordt tot omstreeks 1720 nog in documenten vernoemd. Of het goed toen nog bestond is maar de vraag. Later werden nog gronden die deel hebben uitgemaakt van het areaal van het goed er naar vernoemd, wellicht uit gewoonte en omdat iedereen het bedrijf van vroeger nog kende, waarmee de ligging duidelijk was.
4. van Veen, P.A.F. en van der Sijs, N., *Van Dale Etymologisch Woordenboek* (1997); de Vries, J., *Nederlands Etymologisch Woordenboek* (1971).
5. Kleijn, H., *Planten en hun naam* (1970).
6. Mededeling Luc Van Durme.
7. www.wilde-planten.nl
8. www.versele-laga.com. Malfait houdt het op 1 % (Malfait, A., *Duivensport, een veelarmen kruispunt*, 1996).
9. www.tremele.nl
10. Lindemans, P., *Geschiedenis van de landbouw* (1952).
11. Spelt (*Triticum spelta*) is een eenjarige plant uit de grassenfamilie (*Poaceae*) uit het geslacht Tarwe (*Triticum*).
12. Mededeling Jef Bruynseels, leerkracht bakkerij aan de stedelijke Hotelschool Gent. De huidige prijs van spelt bedraagt ongeveer het dubbele van de gewone tarwe.
13. Bral, T., Wegwijs in het granendoolhof. In: *Het Nieuwsblad*, 28-29.09.2013.
14. www.optimalegezondheid.com
15. www.glutenfree.answers.com
16. Wat op de website www.glycemische-index.com als gezond wordt omschreven.
17. De raap is het symbool voor het Land van Waas dat algemeen beschouwd werd als het centrum van de rapenkweek. De raap komt onder andere voor in het wapenschild van Sint-Niklaas.
18. Gysseling, M., Verhulst, A., *Het oudste goederenregister van de Sint-Baafsabdij te Gent (eerste helft XIIIe eeuw)*, 1964.
19. Mattens, D., Jacob de Commere: een man van stand juridisch in de knoei (1509-1524). In: *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 42, nr. 6, 2013, p. 559-562.
20. Voor meer informatie in verband met het Schuurgoed en Ketsbage, zie Mattens, D., De hoed van Napoleon, of een licht doen schijnen over het Westveld. In: *Jaarboek 45, Heemkundige Kring De Oost-Oudburg*, 2008, p. 5-206.
21. van Haaster, H., De introductie van cultuurgewassen in de Nederlanden tijdens de Middeleeuwen. In: Zeven, A.C. (red.), *De introductie van onze cultuurplanten en hun begeleiders, van het Neolithicum tot 1500*, 1997.
22. Lindemans, P., 1952
23. Delcart, A., Over aardappelen en frieten. In: *Van Mensen en Dingen*, jg. 11 nr. 3, 2013, p. 55-63.

24. Raap is ook een voornaam verwant aan Rabbe, Rabo en Rapke. De voornaam is van Germaanse oorsprong en bestaat uit twee delen die zijn verkort. De mogelijke oorsprong van deze ietwat eigenaardige voornaam is waarschijnlijk Radbold of Radboud (van der Schaar, J., *Woordenboek van voornamen. Inventarisatie van de doop- en roepnamen met hun etymologie*, 1970).
25. De halm werd ongeveer in het midden doorgesneden. Het braakloof groeide zo hoog niet en kon dus geen schade oplopen.
26. We moeten ons er van bewust zijn dat de velden destijds omheind waren en dat het vee dikwijls gehoed werd door 'koewachters'. Dat is te zien op enkele meesterlijke schilderijen van Breugel die de toestand van de Vlaamse of Brabantse landerijen goed weergeven. Zie in dit verband Lindemans, P., 1852, en Mattens, D., 2008
27. ter Laan, K., *Folklore en volkswijsheden in Nederland en Vlaanderen*, 2005.
28. Jeroen Meus in Dagelijkse Kost (uitzending VRT van 28.01.2014).
29. In weck-bokalen gebruikt bij het zogenaamde steriliseren.
30. Rauwe rapen bevatten: 13 mg calcium, 0,3 mg ijzer, 15 mg fosfor, 190 mg kalium, 0,18 mg vit. A, 8 mg vit. C, 0,03 mg vit. B1, 0,05 mg vit. B2, 0,06 vit. B6 (<http://world-population.net/food>).
31. www.groen.net.
32. van Haaster, 1997.
33. In katholieke kerken is de godslamp een olielampje in de buurt van het tabernakel dat blijft branden zolang het Heilig Sacrament in het tabernakel aanwezig is. De godslamp getuigt van Christus' Werkelijke Tegenwoordigheid. (Wikipedia)
34. Er bestond een behoorlijk drukke handel in oliekoeken met Frankrijk (Lindemans, P., 185, deel 2).

HEMELBRIEF VAN SINT - BRIGITTA

GEBEDSBRIEFJES ALS TALISMAN

Mark Adriaen & Luc Devriese

Samenvatting

In dit artikel wordt een zogenaamde 'hemelbrief' beschreven: een brief waarin gesteld wordt dat hij een boodschap uit de hemel bevat. In tegenstelling tot de meeste dergelijke brieven die door een aartsengel naar de mensen zouden zijn gebracht, is de heilige Brigitta hier de boodschapper. Net als andere in collectes bewaarde en in de literatuur beschreven exemplaren heeft het de vorm van een opgeplooid papiertje dat als talisman of amulet meegedragen werd. De eigenlijke inhoud wijkt af van wat gebruikelijk is. De brief bevat een gedetailleerde opsomming van de verschillende mishandelingen (kaakslagen, vuistslagen, enz.) die Jezus onderging na zijn gevangenneming. De aantallen zijn extreem hoog. De ongewoon gruwelijke opsomming wordt gevolgd door beloften van verlossing van de vagevuurstraf voor wie een quasi onmogelijk aantal gebeden bad. Of gemakkelijker: wie het papiertje godvruchtig met zich meedroeg, mocht in het stervensuur hopen op een genadige tussenkomst van Maria, de moeder van Jezus en middelares (bemiddelaarster) tussen God en de mensen. Het briefje wordt vergeleken met het zogenaamde krachtig gebed van Keizer Karel en met gebedsbriefjes met soortgelijke inhoud, gebruikt als talisman maar niet 'uit de hemel gestuurd'. De exemplaren zijn afkomstig uit de Westhoek en worden bewaard in de collectie van de eerste auteur.

Inleiding

Tot in de vorige eeuw waren zogenaamde ‘hemelbrieven’ op papier in omloop. In hedendaagse gedaante circuleren ze nog op het internet. Vrome mensen waren ervan overtuigd dat de brieven rechtstreeks uit de hemel gezonden waren en dat zij beschermden tegen onheil. Ze werden door de bezitter zorgvuldig behandeld en bij zich gedragen als talisman, zoals dat ook met religieuze medailles, scapulieren en bedevaartlintjes het geval was. Deze werden dikwijls gewijd door priesters, die zich echter vermoedelijk zelden of nooit inlieten met de meestal nogal fantasierijke inhoud van de ‘hemelbrieven’.

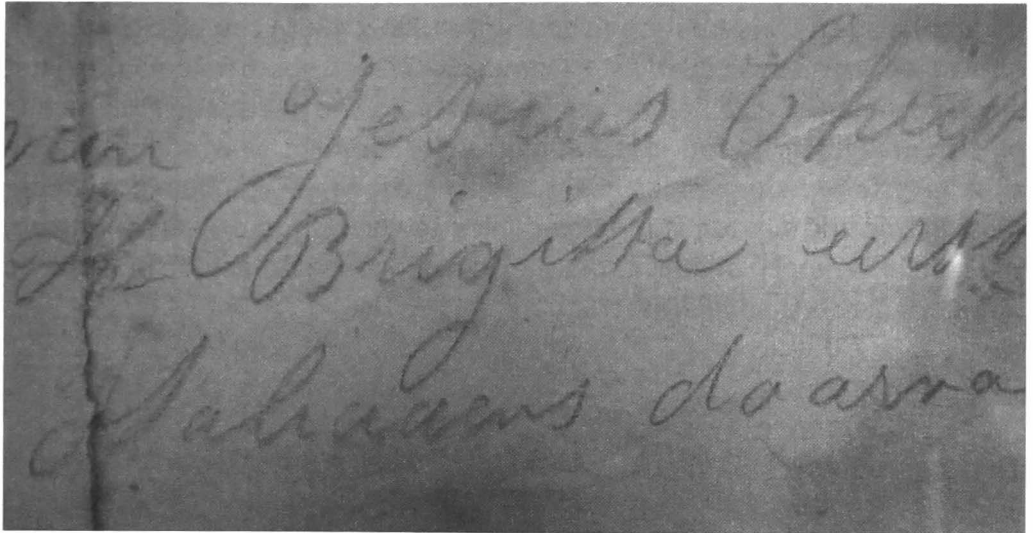
Dit artikel bevat een beschrijving en een transcriptie van een exemplaar dat via Sint-Brigitta tot de mensen zou zijn gekomen. Het wordt vergeleken met andere gelijkaardige talismans in briefvorm en aan de hand van literatuurgegevens in een historisch goed gedocumenteerde traditie geplaatst. De vroegste sporen hiervan gaan terug tot in de zesde eeuw.

Beschrijving

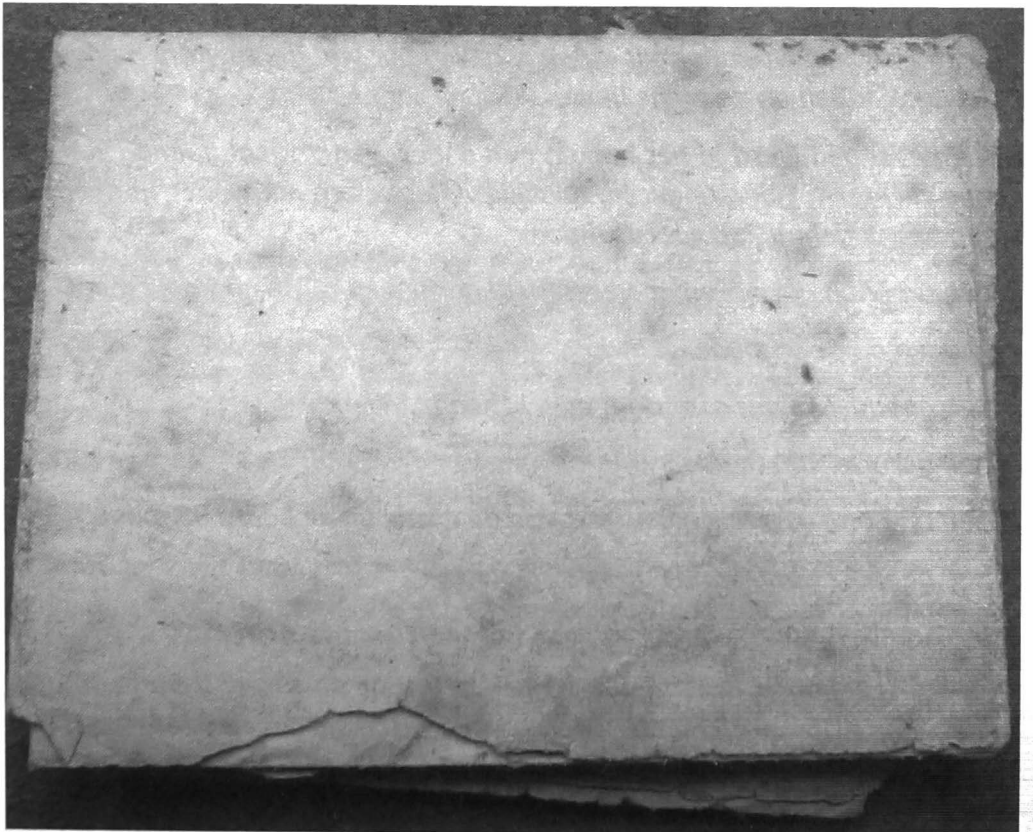
De Brigitta hemelbrief, verworven uit de verzameling Smagghe (Dikkebus-leper), is te oordelen naar de schrijfwijze en spelling nog niet zo oud. Hij kan echter wel afgeschreven zijn van een veel ouder stuk. Het schrift met anilinepotlood is vlot (afb. 1). De taal is grammaticaal vrij correct, West-Vlaams getint of lijkt zelfs vertaald uit het Frans (ik heb geweest: *j'ai été*; de kolonne: *la colonne vertébrale*; doodsteek en doodwonde: *blessure mortelle, coup mortel*; gratiën: *graces*). Het papier (ca. 27 op 36 cm) is van minderwaardige kwaliteit en was oorspronkelijk in twee gevouwen tot een vier pagina's tellend document, waarvan drie en half bladzijden beschreven werden. Daarna was het in zestien opgevouwen tot een klein bijna vierkant pakketje, ca. 6,5 op 4,5 cm groot (afb. 2). Dat kon gemakkelijk in een handtas of portefeuille meegedragen worden, wat er op wijst dat dit ‘hemelgebed’ inderdaad als talisman gebruikt is.

Waarom Sint-Brigitta hier de rol vervult van boodschapper, zoals vermeld in de aanhef, is niet duidelijk. De verdere inhoud heeft er niets mee te maken. Misschien zit haar populariteit er voor iets tussen? Vermoedelijk geldt het hier de wijd en zijd bekende Ierse Brigida (Bridget van Kildare), beschermster van (vooral) rundvee. Ze werd vereerd van in de Westhoek tot in de Kempen, van Nederland tot in Wallonië. Ter illustratie van haar populariteit in de streek waaruit de ‘hemelbrief’ vermoedelijk afkomstig is: Brigitta werd aangeropen als beschermster van het vee in de West-Vlaamse plaatsen Beselare, Beveren-aan-de-IJzer met tiendaagse plechtigheid, Bossuit, Hooglede (vee-

ziekten en akkerwerk), Elzendamme (Vleteren), Noordschote (Lo-Reninge, rundvee) en Sint-Jan Ieper (veeplagen).

Afb. 1.

Afb. 2.

De eigenlijke boodschap vangt aan met een extreem gedetailleerde opsomming van allerhande martelingen die Jezus onderging na zijn gevangenneming: met precies aangegeven aantallen kaakslagen, vuistslagen, stampen, enz. Onvoorstelbare hoeveelheden zijn het. Daarna volgt een quasi onuitvoerbare opdracht: wie evenveel 'Onze Vaders' en 'Wees gegroeten' zou lezen (bidden) als Jezus bloeddruppels uitstortte (300 x 4366) zou vijf zegeningen ontvangen, en niet van de minste. Onmogelijk? Geen nood: helemaal aan het einde volgt een stellige belofte van beloning voor wie het briefje godvruchtig bij zich draagt: zij/hij zou niet sterven zonder 'bezocht te worden' door de allerheiligste Moeder van Jezus. Dit betekent dat Maria zou bemiddelen om de straf voor de zonden van de sterveling te verzachten of weg te nemen. Dat laatste is een belangrijk onderdeel van de katholieke geloofspraktijk: de Maria-mediatrix (middelares) cultus.

Transcriptie

Omwille van de leesbaarheid zijn er interlinies extra aangebracht. Enkele woorden zijn onleesbaar door scheuren in het papier.

Veropenbaring van Jesus Christus gedaan aan de heilige Brigitta eerst te Rome in het Italiaaens (sic) daarna in onze taal.

Weet mijne lieve vrienden als ik werd gevangen van de joden heb ik gehad 1100 kaakslagen en op mijne lippen 80 vuistslagen

Als ik gevangen werd in het hofken heb ik gevallen 7 maal gaande van den eenen rechter tot den anderen, dikwijls vallende om mij weder te doen opstaan heb ik gehad 250 voetstampen;

ik heb omhoog getrokken geweest met koorden en bij de haren 28 maal

72 slagen op de schouders

ik heb gehad 22 slagen rondom mijn lichaam en lenden

ik heb gezucht 100 maal

ik heb omhoog getrokken geweest van de aarde bij de baard 98 maal

ik heb gehad 1 doodwonde aan de kolonne

en na dezelve ontvangen te hebben 2260 slagen ik heb gegeeseld geweest op de beenderen 22 maal

zij hebben mij gegeven met de doorne kroone 100 steken - 3 doodsteken

aan het kruis hebben ze mijn aangezicht gespouwen 22 maal

de soldaten die mij vangden (onleesbaar)308 die mij volgden, 303 die mij gebonden leiden.

ik heb uitgestort 300 x 4366 druppels bloed

Die alle dagen lezen 7 onze vaders en 7 weesgegroet tot het getal voldaan is van mijn druppelen bloed ik zal hun 5 gratien doen

ten 1: zij zullen in het vagevuur niet gaan

ten 2 ik zal het nemen alsof hij zijn bloed storte (sic) voor het geloof

ten 3^e de zielen van (onleesbaar) vrienden zullen alle (onleesbaar)ben van in het vagevuur te gaan

te 4de komende te sterven voor alear het getal voldaan ware, ik zal het nemen alsof het voldaan ware

en ten 5de die dit gebed met godvruchtigheid over zich draagt zal niet sterven zonder bezocht te zijn van mijn Allerheiligste Moeder

Bespreking: de 'hemelbrief'

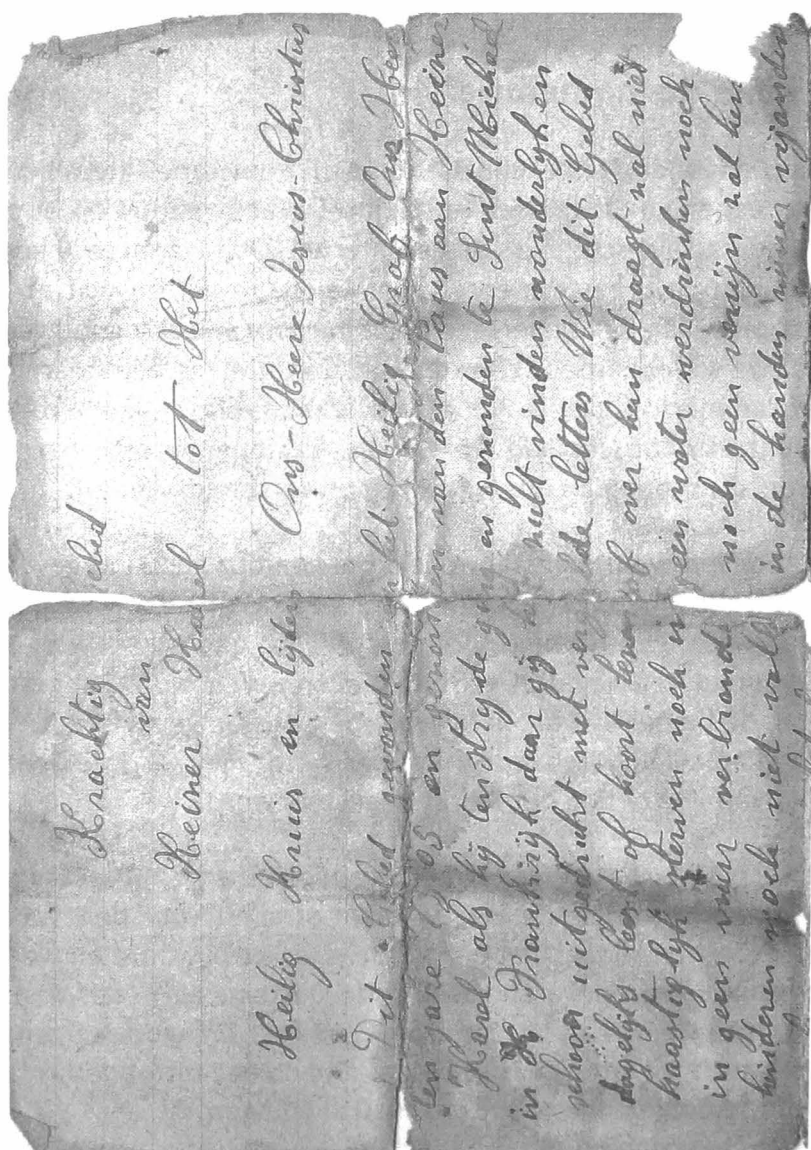
Het actueel nagenoeg onbekende fenomeen 'hemelbrief' (*lettre tombée du ciel*) vergt wel enige uitleg. Het verschijnsel is eeuwenoud en er circuleren nog steeds dergelijke schrijfsels op het internet. Ooit waren ze wijdverspreid. Ook al konden de meeste mensen niet lezen, ze wisten wat er in stond. Meestal voorspellen de brieven een beloning voor wie zich goed gedraagt en aan bepaalde voorwaarden voldoet. Soms bevatten ze een bedreiging voor wie dit of dat 'misdrijf' pleegt. Voor wie werkt op zondag, bijvoorbeeld. In dit opzicht kunnen ze beschouwd worden als voorlopers van de beruchte 'kettingbrieven' die moeten vermenigvuldigd en verspreid worden.

Van deze brieven werd meestal verteld dat ze door een kind gevonden waren aan de voet van een kruisbeeld ergens op de openbare weg of dat een aartsengel (Michaël of Gabriel) het geschrift gaf aan ergens een onbekend kind op een plek ver weg. Dat werd met even zoveel woorden gesteld in de aanhef van de hemelbrieven. In het hier beschreven geval treedt een populaire heilige op als boodschapper, maar er wordt niet gespecificeerd wie de boodschap ontving of hoe het schrift opgesteld werd.

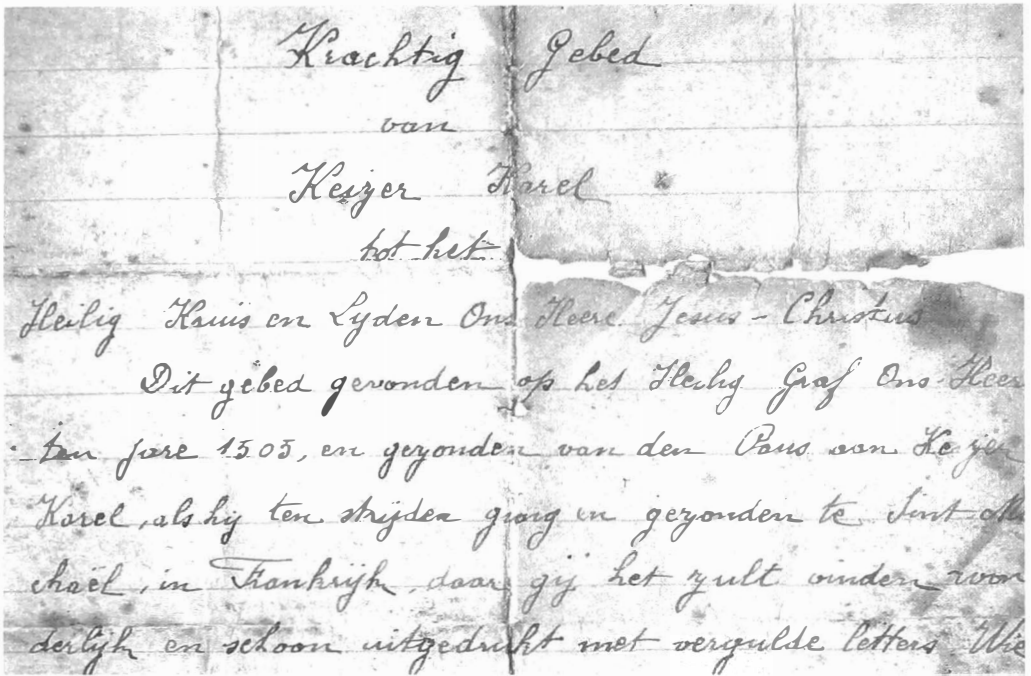
Het oudste type (vroegste gegeven Cartagena, Spanje, 6de eeuw) is de zogenaamde 'zondagsbrief' die de zwaarste straffen voorspelt voor wie de dag des Heren, de zondag, niet heiligt (de mis niet bijwoont en werkt op die dag). Dergelijke brieven waren zowel in de Oosterse als in de Westerse kerk verspreid. Jean Gessler publiceerde in 1943 een 17de-eeuwse zondagsbrief (1691) afkomstig uit het Limburgse Maastrand en een uitzonderlijk late versie van dezelfde traditie opgetekend ca. 1940 in Edingen.

Heel wat beter bekend is het type 'Straf Gebed van Keizer Karel', dat zelf de

voorzetting vormt van een nog oudere traditie van hemelbrieven toegeschreven aan Karel de Grote. Net als in de bekende Keizer Karel legenden verving Karel V hierin zijn stilaan door het volk vergeten oudere naamgenoot. In deze briefjes is er geen sprake meer van zondagen, wel nog steeds van belonen en straffen. Telkens opnieuw wordt gespecificeerd dat wie de brief bij zich draagt, wel zal varen. De briefjes werken apotropèisch (demonen en onheil afwerend), zo dacht men. In het bijzonder zwangere vrouwen die ze zouden lezen of horen lezen (!), konden er hun voordeel mee doen. Meestal werd in de aanhef gesteld dat de brief gevonden was in het heilig graf (van Christus) en door de paus of door een aartsengel naar keizer Karel gestuurd toen die Mont Saint-Michel bezocht. De straffe gebeden van Karel werden nog tot in W.O. II regelmatig gedrukt op diverse plaatsen in Vlaanderen. Heel wat exemplaren bleven bewaard in verzamelingen (afb. 3 en 4).

Afb. 3.

Afb. 4.

Een enigszins ander of afgeleid type is strikt genomen geen hemelbrief omdat er geen sprake is 'uit de hemel vallen'. De origine wordt niet vermeld, maar de inhoud is gelijkaardig. Ze kunnen gebedsbriefjes genoemd worden. Ze werden op precies dezelfde manier als de hemelbrieven gevouwen en megedragen als talisman (afb. 5, 6 en 7).

Op te merken valt dat de inhoud van de hier gepubliceerde Brigittabrief met zijn ongewoon gruwelijke beschrijving van het lijden van Jezus, sterk afwijkt van wat er in de gebruikelijke gebedsbriefjes te lezen valt.

Geloofst dit vastelyke dat
 het is noo vast als het Heilig
 huis is haer geen schade ge
 bliksem en die dit Gebied
 nal drij dagen voor nysse dood en teken hebben van
 God en daeruit verstaan dat is mijnen sterfdag
 et anroeping tot he
 H. Kruis
 Gebenedijd zij den Heer
 aan den Calvarioom des kruis
 maal O. Heilig Kruis Christi, nigt met mij H. Kruis
 Christi nigt mijn betrouwen H. Kruis Christi nigt
 mij een waerachtig licht tegen naligheid H. Kruis
 Christi kent en weet van mij alle gronden
 H. Kruis Christi kent van mij alle wapenen H. Kruis
 Christi kent van mij alle kwaad H. Kruis Christi
 kent het H. Kruis Christi houw
 H. Kruis Christi kent
 is er gult mij het eeuwig
 handt mij van allen rood
 Christi aanbiddede ik altoer
 en abbaath ontferm er
 end van my mag vlieden
 mer tot in der eeuwigheid
 Christi dierbaar bloed
 in de ere van nysse heilig
 waardoor Hij ons heeft willen
 et lnoo waerachtig als Jesus
 et lnoo waerachtig als dat
 dondag et lnoo waerachtig
 eranden deden op den dertien
 Jesus ten Heemel is ge
 van gescreuen staat want
 Evangelie Daar dit gebied in
 chieden van sonder of
 dagelyks leest of hoort lenen
 en teken hebben van
 dat is mijnen sterfdag
 H. Kruis
 Kruis, zij nigt gester
 en voor onser sonden alle
 nigt met mij H. Kruis
 H. Kruis Christi nigt
 tegen naligheid H. Kruis
 nigt alle gronden
 H. Kruis
 H. Kruis Christi
 H. Kruis Christi houw
 H. Kruis Christi kent
 is er gult mij het eeuwig
 handt mij van allen rood
 Christi aanbiddede ik altoer
 en abbaath ontferm er
 end van my mag vlieden
 mer tot in der eeuwigheid
 Christi dierbaar bloed
 in de ere van nysse heilig
 waardoor Hij ons heeft willen
 et lnoo waerachtig als Jesus
 et lnoo waerachtig als dat
 dondag et lnoo waerachtig
 eranden deden op den dertien
 Jesus ten Heemel is ge

De gratia in sterkte der
 De Ib. Drijf veldigheid uwe
 myne niet tot het eeuwige
 Gebed
 Wij bidden uwe barmhertig
 uwe dienaren en dienarissen in
 in de uwe vrees doods hun den
 dat mij vrede uwe met uwe
 de eeuwige vlydschape te
 Maria behoeder en genade
 bescherm ons tegen den vijand
 des doods

Afb. 6.

den beem
 in den binn
 eid. Euen
 in handen
 Maria
 myn
 Terleid die gg
 vlijt als uwe
 vreesd ebrun
 mijn Krauis met u te o
 og tijden noeder
 Erdat ik make van de
 De maelt des loden mit
 loorn mit mij repen

Afb. 7.

Literatuur

Jean Gessler gaf een overzicht (Volkskunde, 1943, jg. 45 nr. 3, 121 - 134) van de belangrijkste referenties waaraan vermoedelijk vanuit de recentere literatuur weinig relevants kan worden toegevoegd, tenzij over het doorleven van het fenomeen in de tweede helft van de vorige eeuw en tot op heden.

BIBLIOTHEEK VAN DE KBOV

Een aanzienlijk aantal notatiekaarten lagen los opgestapeld op een rek op onze zolder en zijn nu stofvrij en opgeborgen in twee archiefdozen. Er zat geen enkele indicatie bij over wie de kaarten aan de KBOV heeft geschonken, waar ze vandaan kwamen, of wanneer ze waren opgemaakt. Adrien Brysse ging daarom te rade bij Dr. Roos Van Driessche, wetenschappelijk bibliothecaris van het Conservatorium Gent (BGc). Zij legde uit dat cijfermuziek ontwikkeld werd door leken, die er elk een eigen vorm van notatie op na hielden, een manier om het niet-beheersen van het hedendaagse muziekschrift te omzeilen.

De KBOV beschikt overigens over een zeer rijke verzameling oude tot zeer oude muziekbladen, vooral liederen, die in de bibliotheek te consulteren zijn.

DE VLAAMSCHE LEEUW

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100

Handwritten musical notation with numbers and letters (F, G, A, B, C, D, E) on a five-line staff.

6=2052

150

DE VLAAMSCHE LEEUW
Mus. v. Karel M...
H. Van Peum...

Zij zullen hem niet temmen,
Den fieren Vlaamschen Leeuw,
Al dreugen zij zijn vrijheid
Met klauwers en geschreeuw.
Zij zullen hem niet temmen,
Zoolang één Vlaming leeft,
Zoolang de Leeuw kan klauwen,
Zoolang hij tanden heeft.

Zij zullen hem niet temmen,
Zoolang één Vlaming leeft,
Zoolang de Leeuw kan klauwen,
Zoolang hij tanden heeft.

De tijd verslindt de steden,
Geen troten Mijren staan!
De legerbenden sneeren
Een volk zal niet vergaan.
De vijand trekt te veld,
Omringd van doodsgevaar,
Wij lichen met zijn woede,
De Vlaamsche Leeuw is daar.

Hij strijdt nu duizend jaren
Voor Vlaandren's dierbaar lot,
En nog zijn zijne krachten
In al haar jeugdigheit.
Als zij hem machtelooze denken
En tergen met een schep,
Dan rocht hij sich bedruigend
En vreeslijk voor hen op.

Wee hem! den onbezonnen,
Die valsch en vol verzaad,
Den Vlaamschen Leeuw komt streelen
En trouweloos hem, dient.
Geen enkele handbeweging
Die hij uit 't oog schieft,
En veelt hij sich getroffen,
Hij stelt sin maen en briescht.

IN MEMORIAM: ROGER DE SMET

Volledig onverwacht is een van onze vrijwilligers, Roger De Smet, overleden. Vorig jaar in april had hij zich op eigen initiatief aangeboden om als vrijwilliger mee te komen helpen in de bibliotheek van de KBOV op de Kraanlei in Gent. Met hart en ziel legde hij zich vanaf dan toe op het op orde zetten van de tijdschriften op de zolder boven de bibliotheek. Het was werkelijk een helse karwei om de massale hoeveelheid tijdschriften in archiefdozen onder te brengen en te inventariseren. Roger deed dat met zoveel enthousiasme dat hij veel vaker kwam helpen dan aanvankelijk was afgesproken.

Op dinsdag 13 mei 2014 werd Roger dood aangetroffen op 'zijn' zolder, de plek waar hij zich, zoals hij aan iedereen vertelde, gelukkig voelde en zijn pensioentijd op een verdienstelijke manier kon besteden. We zullen Roger en zijn warme persoonlijkheid missen, en blijven zijn fantastische werk voor de KBOV koesteren.

PRIMEUR VOOR VLAANDEREN: DE EERSTE ANOXIEKAMER OM ERFGOED TE BEHANDELEN TEGEN ONGEDIERTE IN HET PROVINCIAAL ERFGOEDCENTRUM IN ENAME

In het Provinciaal Erfgoedcentrum werd op maandag 28 april 2014 de eerste anoxiekamer in Vlaanderen voorgesteld aan de Oost-Vlaamse erfgoedbeheerders.

Musea, kerkfabrieken, archieven, heemkundige kringen, archeologische diensten en gemeentebesturen kunnen hier voortaan, dankzij het provinciebestuur, terecht om hun collectiestukken te behandelen tegen ongedierte zoals houtworm en kleermot.

“De Provincie zelf, maar ook andere Oost-Vlaamse erfgoedzorgers, hadden tot vandaag niet de middelen om erfgoedstukken efficiënt te behandelen tegen ongedierte”, zegt gedeputeerde Jozef Dauwe, bevoegd voor erfgoed. “Met de ingebruikname van deze vaste anoxiekamer in het Provinciaal Erfgoedcentrum in Ename wordt hieraan verholpen.”

De meubels van het museum Gust De Smet uit Deurle (Sint-Martens-Latem) zijn de eerste die worden behandeld. Het museum is tijdelijk gesloten voor renovatie. De gemeente Sint-Martens-Latem had geen plaats genoeg en deed een beroep op het erfgoeddepot in het Provinciaal Erfgoedcentrum in Ename voor het stockeren van meubelen, schilderijen, vaatwerk en beeldjes. Het meubilair zal in de vaste anoxiekamer behandeld worden tegen houtworm.

Wat doet een anoxiekamer?

Houtworm, kleermot, zilversijje, tapijt- en museumkever, ... Het is ongedierte dat erfgoed kan beschadigen. Bovendien kan ander erfgoed besmet worden. Een anoxiebehandeling is dan de oplossing. Erfgoed in hout, textiel, metaal, papier... wordt drie weken in een hermetisch afgesloten ruimte geplaatst. Door het toevoegen van stikstofgas aan de ruimte vermindert het zuurstofgehalte. Daardoor sterft het in het erfgoed aanwezige ongedierte. Doordat stikstof een neutraal gas is, wordt het erfgoed zelf niet beschadigd.

Waarom een anoxiekamer?

Tot nu toe krijgen de collecties die binnenkomen in het depot in het Provinciaal Erfgoedcentrum in Ename een lokale anoxiebehandeling of worden ze luchtdicht verpakt en in diepvriezers gestopt. Dit is zeer arbeidsintensief. Bij de Oost-Vlaamse erfgoedzorgers zelf zijn deze faciliteiten niet voorhanden.

Daarom investeerde de Provincie, met de steun van de Vlaamse overheid, in een vaste anoxiekamer in het Provinciaal Erfgoedcentrum in Ename. Hiervan kunnen ook de Oost-Vlaamse erfgoedbeheerders gebruik maken (tegen een kleine onkostenvergoeding).

Het Provinciaal Erfgoedcentrum in Ename en het provinciaal depotbeleid

Het Provinciaal Erfgoedcentrum in Ename is het kloppend hart van het provinciaal depotbeleid. Het depotbeleid rond het cultureel en archeologisch erfgoed is een taak die de Vlaamse overheid toevertrouwde aan de Provincie Oost-Vlaanderen. Het provinciaal depotbeleid bestaat naast adviesverlening, vorming, uitlenen van apparaten, een groepsaankoop van materialen en dergelijke meer, uit het ter beschikking stellen van depotruimte met alle faciliteiten om het erfgoed deskundig te stockeren voor de toekomst, o.a. in het Provinciaal Erfgoedcentrum in Ename.

Inlichtingen:

- www.oost-vlaanderen.be/erfgoedcentrum
- www.oost-vlaanderen.be/depotbeleid

INTERNATIONALE RUILBEURS VOOR DEVOTIONALIA EN PRENTKAARTEN

Op zaterdag 6 september 2014 wordt een internationale ruilbeurs voor devotionalia en prentkaarten georganiseerd in het Parochiehuis van Ternat, Kloosterweg 1, en dit van 8 tot 13 uur. Op hetzelfde adres vinden ook nog kleine ruilavonden plaats, telkens van 18 tot 20 uur op 11 november 2014 en 12 mei 2015. Voor inlichtingen kan u telefonisch terecht bij Eddy Gezet (02/582 16 55) of Jozef De Ridder (02/ 15 82 12 67), of via e-mail op bernadettecdecnorhotmail.com of deken.de.ridder@scarriet.be.

OPROEP

Als u op de hoogte wil gehouden worden van de activiteiten en lezingen van de KBOV, gelieve een mailte te sturen naar info@kbov.be met de vermelding van uw naam en e-mailadres. In het najaar plant de KBOV een lezingenreeks over 'Talen'. Vier bekende sprekers zullen ons onderhouden over Afrikaans, Dialecten, Indo-Europees, Semitische Talen. Uw gegevens zullen enkel gebruikt worden voor mededelingen van de KBOV en verenigingen zoals DSMG, HHKG, O-Oudburg, Markant waarmee de KBOV samenwerkt. Mocht u na een tijd er voor kiezen deze meldingen niet meer te ontvangen, volstaat het om een mailtje te sturen naar info@kbov.be en dan worden uw gegevens meteen uit de mailinglijst geschrapt.